

FRANJEVAČKA CRKVA UZVIŠENJA SV. KRIŽA U OSIJEKU IZ 1709. I NJEZIN ZVONIK IZ 1746., CARSKI FORTIFIKACIJSKI INŽENJERI I SAKRALNA ARHITEKTURA BAROKNIH GRADOVA- TVRĐAVA*

U radu se iznose rezultati istraživanja uloge carsko-kraljevskih fortifikacijskih arhitekata u gradnji franjevačkih i isusovačkih crkava u gradovima-tvrđavama Slavnskoga generalata u prvoj polovini 18. stoljeća. Uz crkve u Petrovaradinu, najistaknutiji je primjer takve gradnje osječka franjevačka crkva Uzvišenja sv. Križa. Njezin naoko jednostavan i karakteristično inženjerski projekt u prvoj fazi čvrsto je povezan s novom regulacijom ulica te dijelom oslonjen na zadržane dijelove temelja dotadašnje crkve u adaptiranoj džamiji pa se može ubrojiti u opus osječkih carskih inženjera Caspara Dörcka i osobito Jeana Petisa de la Croixa, a u drugoj fazi, povezanoj s gradnjom novoga samostana, s dugogodišnjim glavnim osječkim carskim inženjerom Johannom Friedrichom von Heissom. Zvonik je izvorno imao visoku baroknu lukovicu s dvostrukom lanternom, čiji je gubitak bitno osiromašio arhitekturu crkve, ali i cijelog ambijenta Tvrđe.

Ključne riječi: Osijek, barokna arhitektura, franjevačke crkve provincije Bosne Srebrene, franjevci u Osijeku, crkva Sv. Križa, Johann Friedrich von Heiss, Jean Petis de la Croix, Caspar Dörck, Michael Wamberg, Donato Felice d'Allio, crkve Sv. Franje i Sv. Jurja u Petrovaradinu, crkva Sv. Trojstva u Slavanskom Brodu, crkva Sv. Mihaela arhanđela u Osijeku

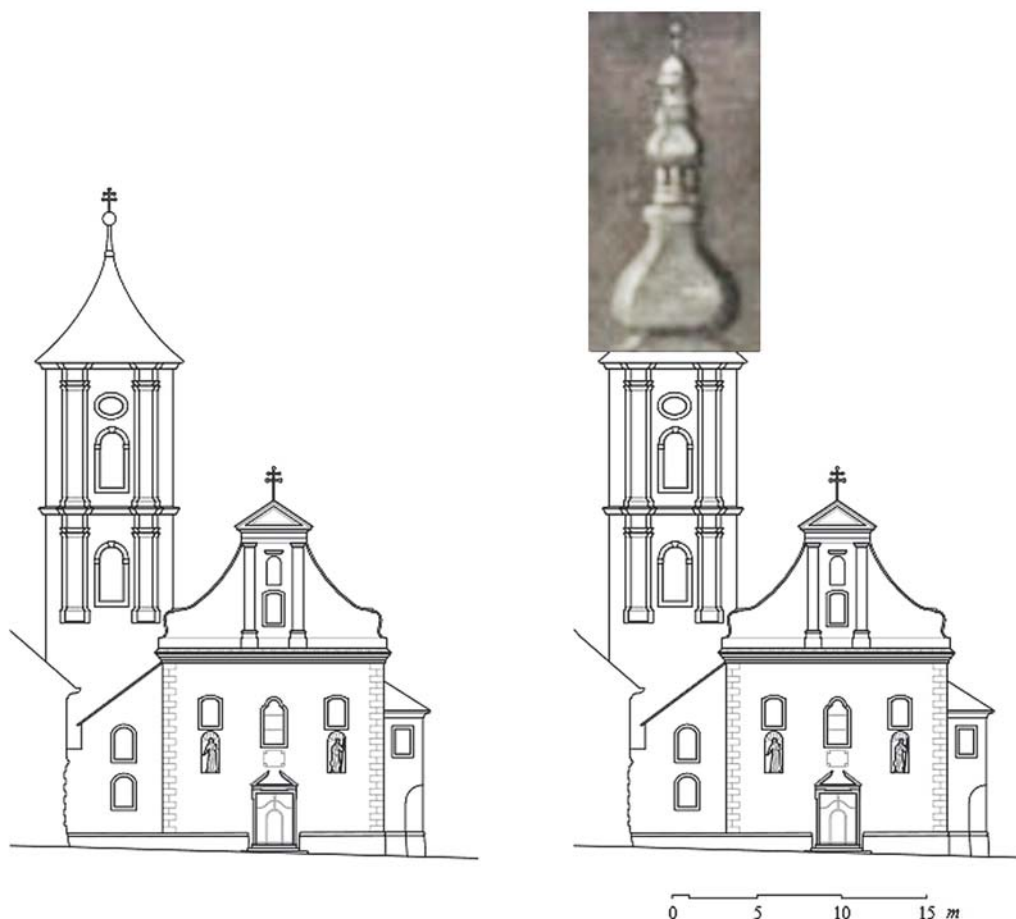
* Rad je dio projekta Instituta za povijest umjetnosti Eugen Savojski (1663. - 1736.) i gradovi-tvrđave jugoistočne granice Habsburške Monarhije koji financira Hrvatska zaklada za znanost (projekt br. 3844, 9. II. 2018. - 8. II. 2022.).

Zlatko Uzelac

Institut za povijest umjetnosti v. s.
Ulica grada Vukovara 68
HR-10000 Zagreb
zlatko.uzelac@gmail.com

Izvorni znanstveni rad

UDK: 726.034.7(497.543Osijek)(091)

Sl. 1. *Franjevačka crkva Uzvišenja sv. Križa (Zlatko Uzelac, Boris Dundović, Lucija Bajan IPU)*

Franjevci provincije Bosne Srebrene svoju su novu crkvu u Osijeku počeli graditi 1709. godine. Do tada su više od dva desetljeća, od 1687., kada je fra Šimun iz Bača uz nju podigao („uzvisio“) drveni križ,¹ a fra Antun iz Beograda pet godina poslije, 1692. dočekaop dopuštenje za osnivanje samostana, za svoju crkvu koristili adaptiranu omanju građevinu nekadašnje džamije sultana Sulejmana. Posvetili su je Uzvišenju sv. Križa, svojevrsnoj simbolizaciji događaja koji je skromno obilježio njihov ulazak u taj važni, u to vrijeme i ključni, pa i najvažniji od slavonskih gradova u kojima iz različitih razloga nikada do tada nisu uspjeli uspostaviti svoje središte.² No to je istovremeno bio i titular njihove franjevačke provincije (*Provincia Ordo Fratrum Minorum Exaltationis S. Crucis – BosnaArgentina*) te je

* Rad je dio projekta Instituta za povijest umjetnosti *Eugen Savojski (1663. - 1736.) i gradovi-tvrđave jugoistočne granice Habsburške Monarhije* koji financira Hrvatska zaklada za znanost (projekt br. 3844, 9. 11. 2018. - 8. 11. 2022.).

1 v. fabuliranje toga događaja u TATARIN, 2019., 174.

2 U srednjem vijeku franjevci su u 13. stoljeću imali samostane samo u gradovima Virovitici i Požegi (gdje su ih u oba grada imali i dominikanci, a bili su osnovani još u vrijeme kralja Bele IV. Pripadali su Zagrebačkoj kustodiji Ugarske franjevačke provincije; BELAJ, DUDA, HOŠKO, 13. U 14. st. samostane su osnovali u Iloku (gdje su samostan imali i augustinci) i Našicama (gdje su samostan imale i klarise), te u biskupskom Đakovu (utemeljen 1347., kao prvi samostan Bosanske vikarije). U manjim naseljima uz utvrde u 15. stoljeću osnovani su u (današnjoj) istočnoj Slavoniji samostani Srijemske kustodije Ugarske vikarije u Šaregradu, Lukovu (Lučici kod Lipovca) te Prečki (na Bosutu), a u zapadnoj, također u 15. stoljeću, Slavonska (Voćinska) kustodija Ugarske franjevačke vikarije imala je samostane u Voćinu, Poljanskoj (kod Stražemana) i Podborju (Daruvaru), a bosanska početkom 16. st. u Kobašu i Dvorišću kod Okučana. U Osijeku su samostan imali samo augustinci, kao i u Borovu, te u Velikoj (uz spomenuti u Iloku), a u Gorjanima dominikanci.

dodjeljivanje titulara provincije baš tome novoosnovanom sjedištu označilo osobitu važnost Osijeka ne samo za provinciju nego posredno i za Bosansku biskupiju, kojoj je njezin prvi biskup u novim okolnostima, franjevac Nikola Ogramić Olovčić (Požega, 1635. – Đakovo 1701.) sjedište biskupije obnovio u Đakovu, s ambicijom da pod njegovom ingerencijom obuhvati zajedno Bosnu i Slavoniju, pa i druge zemlje u kojima su bosanski franjevci ranije djelovali.³

Na nagovor ostrogonskog nadbiskupa i kardinala Kolonića, odlukom cara Leopolda I. u gradovima-tvrđavama Osijeku i Petrovaradinu župe su smjeli držati samo isusovci, izravno podređeni Ostrogonu (Estergonu), a glavni je cilj bio u reduciranju utjecaja biskupije u Pečuhu, kojoj je Osijek pripadao prije osmanskih osvajanja. Potiskivanje mađarskog utjecaja bio je dio opće politike cara Leopolda na novozadobivenim stečevinama na kojima je vojnim pobjedama obnavljao stoljetno nasljedno pravo svoje dinastije, ali i nasljeđivao neke stare probleme Ugarskoga Kraljevstva, što će uskoro potaknuti i rasplamsati veliku nacionalno-vjersku mađarsku pobunu ustankom kuruca, koja je imala u znatnoj mjeri i protestantski karakter, jer su ustanici u većini bili kalvini.

3 Tek 1701., u godini nasilne smrti biskupa Ogramića u Đakovu, određene su i granice Bosanske biskupije u Slavoniji, koja je svedena na veliki dakovački posjed biskupije, što je biskupiji tada dodijeljen odlukom cara Leopolda.

U tim je okolnostima, zbog za njega karakteristične neodlučnosti, i odobrenje za osnutak franjevačkoga samostana u Osijeku dobiveno sa zadržkom. Bosanski franjevci, koji su bili jedini nositelji katoličkog kršćanstva u Slavoniji i drugim južnoslavenskim zemljama u doba osmanske vlasti, nastavili su tada jačati i širiti mrežu samostana svoje provincije u Slavoniji, dok su u Bosni istovremeno njihova prisutnost i broj samostana bili bitno reducirani. Nastavili su i dalje voditi, a i osnivati najveći dio novih župa, pa tako i one oko Osijeka.⁴ Zbog toga je namjera osnivanja franjevačkoga samostana u Osijeku isprva naišla na otpor isusovaca. No kada je 1692. vojska što se spremala za bitku kod Slankamena započela velike radove na utvrđivanju grada i njegovoj preobrazbi u budući barokni grad-tvrđavu, osnivanje samostana je odobreno i on se počeo graditi s istočne strane adaptirane crkve. Jednim svojim krilom građeno je uz ulicu što vodi do (tada još starih) Vodenih vrata,⁵ u njihovoj neposrednoj blizini, a drugim na južnoj strani iste parcele uz staru ulicu Klanac, na njezinoj novoj regulaciji koju je tada odredio inženjer Mathias von Kaiserfeld. Kasnije je izgrađeno i treće krilo, poprečno u unutrašnjost bloka, neposredno iza tadašnje crkve, koje je zatvorilo omanji klaustar.

PRVA, PRIVREMENA FRANJEVAČKA CRKVA – ADAPTIRANA DŽAMIJA SULTANA SULEJMANA

Stara džamija iz 16. stoljeća što su je franjevci zauzeli za svoju crkvu bila je znatno skromnija od najveće osječke, vrlo dobro očuvane Kasim-begove (Kasim-pašine) džamije, monumentalne kamene građevine pokrivena kupolom, izgrađena 1558.,⁶ koju su istovremeno zaposjeli isusovci i pretvorili je u novu osječku župnu crkvu, posvetivši je vojnom svecu sv. Mihaelu Arhandelu. No džamija koju su zaposjeli franjevci, posvećena sultanu Sulejmanu, bila je prva džamija izgrađena u Osijeku i jedina carska, što je u vrijeme osmanske vlasti imalo stanovit značaj. Bila je podignuta 1529. na istom onom mjestu na kome je do tada stajala velika osječka srednjovjekovna župna crkva, ali ne odmah, nego tek nakon što je crkva bila porušena i razgrađena do temelja. Na to jasno upućuje činjenica da njezina jednostavna i standardna arhitektura nije više imala nikakve relacije ni s temeljima porušene crkve.

Nakon što je osmanska vojska pod vodstvom velikog vezira Ibrahim-paše, prvoga velikog vezira u povijesti Osmanskog Carstva, kao prethodnica zaposjela Osijek 10. ili 11. kolovoza 1526., koji je stanovništvo napustilo još na vijest o padu Iloka, i nakon što je 14. kolovoza pristigao i sultan, za četiri dana napravljen je pontonski most i most preko močvara do Darde te je, kako se navodi u kratkim dnevničkim zapisima koje prate Sulejmanov pohod na Ugarsku, “nakon što je prebačena cijela vojska, grad Osik zapaljen, njegove crkve, kuće i vrtovi su opustošeni, a pontonski je most rastavljen”.⁷ Mehmed Bostan, pisac „Povijesti Sulejmana Zakonodavca“ i svjedok događaja, navodi da je most spaljen po nalogu sultana te da je to paljenje bilo dio hrabrenja prije bitke koja je uslijedila na Mohačkom polju 29. kolovoza 1526., odnosno da je to bio dio „jačanja osjećaja pobjede ili smrti“, pa se može pretpostaviti da je i pustošenje i paljenje napuštenoga grada imalo istu svrhu.⁸

Grad je nakon Mohačke bitke tri ili četiri godine stajao napušten i u ruševinama, a 1529., po izravnom nalogu sultana Sulejmana, počela je njegova obnova,⁹ prvenstveno njegovih obrambenih zidina. Jedina veća količina opeke, kao i nešto kamena konstruktivnih dijelova sakralne arhitekture moglo se tada naći samo na crkvama, župnoj i augustinskoj, pa su one bile razgrađene vrlo temeljito zbog građevinskog materijala za gradnju zidina. Prilikom arheoloških istraživanja temeljnih ostataka župne crkve nije nađeno praktički ništa od njezinih nekadašnjih, zacijelo brojnih, posebno kamenih artefakata. Sve je bilo u razgradnji temeljito počišćeno, osim što je nekim čudom ipak preživio razmjerno znatni ostatak temelja monumentalnoga glavnog kamenog portala crkve, na koji se možda u nekom trenutku urušio dio pročelja u vrijeme rušenja crkve pa je slučajno ostao očuvan.

Vojska koja je gradila, odnosno obnavljala gradske zidine, na zaravnjenom je dijelu nakon razgradnje crkve, a po naredbi sultana radilo se o čak 3000 vojnika koji su u grad poslani 1529., zatim podigla, vjerojatno također od preostalih opeka crkve, prvu džamiju u gradu. Odredila ju je kao carsku, no skromnim dimenzijama ona je bila samo odraz posebnog trenutka i osobitih povijesnih okolnosti u kojima je nastala. Okvirni izgled osječke džamije sultana Sulejmana i njezin tlocrt zabilježeni su na grafičkim prikazima i planovima grada iz 1688. (sl. 2 a, b, c), a njezin jedva zabilježeni otisak temelja naznačen je na arhitektonskom snimku nalaza arheoloških istraživanja u unutrašnjosti barokne franjevačke crkve, koja su bila provedena 1992. (sl. 3).

4 Uređujući novu mrežu svojih središta u Slavoniji i Ugarskoj, franjevci Bosne Srebrene imali su 1693., uza svoje stare samostane u Velikoj i Našicama te novoosnovanog u Budimu, i rezidencije u Požegi, Osijeku, Brodu, Gradišci, Iloku, Šarenggradu, Kopanici te Petrovaradinu, Baču, Somboru, Baji, Mohaču, Šimontornji i Mariji Radni (u Lipovi kod Arada, danas u Rumunjskoj). U Ilok su došli 1686. iz Olova, u Gradišku iz Visokog, u Šarengrad iz Soli (Tuzle), u Bač iz Gradovrha, a u Kopanicu 1697. i zatim u Đakovo 1711. iz Modriče, BELAJ, DUDA, HOŠKO, 2000., 19-20.; rezidencija u Brodu osnovana je iz Velike, CVEKAN, 1984., kao i u Požegi, povratkom u svoju staru srednjovjekovnu požešku crkvu.

5 Nova Vodena vrata na mjestu starih počela su se graditi praktički u isto vrijeme kada i nova franjevačka crkva, UZELAC, 2016.

6 MINICHREITER, 1984., 43-107., džamija je tlocrtno imala dimenzije 25 x 25 m.

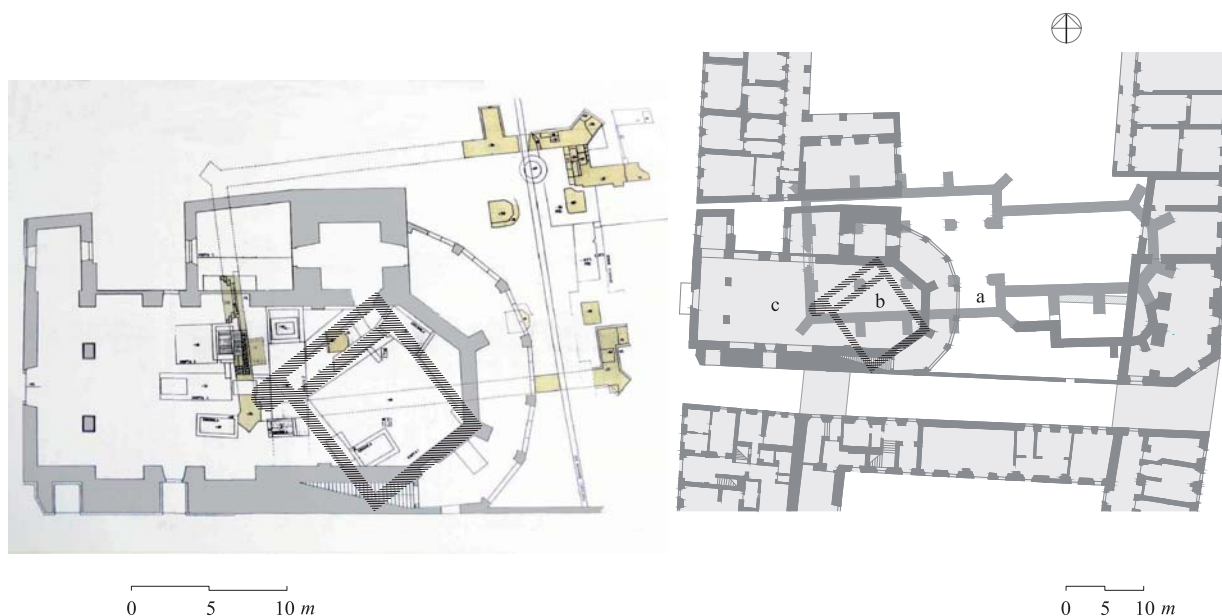
7 VARGA, 2010.

8 VARGA, 2010., YELÇE, 2009., 375-376.

9 1529. prema Ferdi/Bostanu (Bostan Mehmed Çelebi) ili 1530., prema Battiyanijevu izvješću Ferdinandu, VARGA, 2010.

Sl. 2a) Detalj plana Osijeka ing. S de Mesgrequija (q ili g dolje) iz 1689. s prikazom tlocrta džamije sultana Sulejmana okružene bližom ogradom u obliku nepravilnog heksagona i širom ogradom (vjerojatno oko uobičajenoga groblja uz džamiju), te trokrilnom katnom zgradom sa sjeverne strane (i njezinim ograđenim dvorištem prema trgu) koja je svojim zidom na strani prema džamiji bila oslonjena na temelje porušene srednjovjekovne crkve Sv. Trojstva; Sl. 2b, 2c) – detalji crteža Osijeka na planu ing. S de Mesgrequija s prikazom minareta džamije i trokrilne jednokatnice kraj nje: – u pogledu sa sjeverne strane s Vodenim vratima i zemljanim barbakanom uz Dravu ispred njih (2b) i u pogledu s jugoistoka, s Velikim vratima i kulom kraj njih (2c).

Sl. 3a. Prikaz arheoloških nalaza srednjovjekovne crkve Sv. Trojstva (cistercijske grangijske i zatim župne osječke crkve 12. – 16. st.) 1992. s položajem prve franjevačke crkve u adaptiranoj džamiji i njezin odnos prema svetištu i dimenzijama nove franjevačke crkve Uzvišenja sv. Križa (Z. Uzelac i arh. L. Bajan IPU na podlozi arh. snimke arh. M. Puncera), Sl. 3b. a – srednjovjekovna crkva Sv. Trojstva, b – džamija sultana Sulejmana, c – franjevačka crkva Uzvišenja sv. Križa (Z. Uzelac, arh. M. Ambroš, arh. L. Bajan IPU).

Kao što su to pokazivali planovi i prikazi grada s kraja 17. stoljeća, nalaz potvrđuje da je to bila građevina kvadratnog tlocrta, kakvoga su bile i sve druge poslije izgrađene ostale osječke džamije, a stranice njezina osnovnog kvadrata dužinom su dosezale tek nešto više od osam sa osam metara, uz karakteristični dodatni trijem. Bila je kao i ostale džamije uobičajeno orijentirana u smjeru jugoistoka prema Meki, a ulaz s prigradenim trijemom bio je s njezine sjeverozapadne strane. Unutrašnju korisnu

površinu samo je malo povećavala ugrađena tribina za žene. Džamija je samo jednim manjim dijelom zadirala u mjesto nekadašnje južne lađe porušene crkve, a jedino se njezin minaret, smješten uobičajeno uz zapadni ugao, statički oslanjao na čvrste temeljne ostatke crkve blizu njezina nekadašnjega jugozapadnog ugla (ali ipak ne i tako da bi arheološki nalazi mogli ukazivati da su imali ikakve veze s nekadašnjim mogućim zvonikom crkve) (sl. 3a). Visoki minaret ostao je pošteden nekoliko godina i nakon što je

džamija postala franjevačka crkva, što je zabilježeno na crtežima Osijeka François Sparra de Bensdorfa nastalim u vrijeme njegova praćenja pohoda princa Eugena Savojskog 1697. preko Osijeka, Đakova i Broda do Sarajeva.¹⁰

Kada je na početku velike mađarske pobune 1703., koja je zahvatila i Baranju, upravitelj šikloškoga vlastelinstva Henrik Benois¹¹ u Osijek sklonio stari gotički kip Madone iz kapele u Judu (Đudu), kalvinističkom selu pokraj Šikloša, danas Máriagyúdu, koju su kao izdvojeno svetište podigli franjevci iz šikloškoga samostana, ostavio ga je osječkim franjevcima. Oni su ga istaknuli na oltaru svoje osječke crkve u adaptiranoj bivšoj džamiji, sve dok na kraju pobune nije nastao spor sa zahtjevom za povratom kipa u Jud. Šikloški samostan, tada još u statusu rezidencije uz obnovljenu gotičku crkvu nekadašnjega augustinskog samostana, pripadao je hrvatskoj franjevačkoj provinciji konventualaca sv. Ladislava, kojoj je pripadao i samostan u Koprivnici iz koje je kip donesen u Šikloš i smješten u kapelu u Judu.¹² Spor o povratu kipa vodio se u vrijeme kada je u Osijeku počela gradnja nove crkve.

FRANJEVAČKA ARHITEKTURA PROVINCIJE BOSNE SREBRENE NA KRAJU 17. I POČETKOM 18. STOLJEĆA

Gradnja nove franjevačke crkve u Osijeku započela je u godini koja je označila početak velikih promjena u gradnji grada. Car Josip I i princ Eugen Savojski donijeli su odluku o nastavku gradnje fortifikacija dviju najvažnijih tvrđava na granici s Osmanskim Carstvom, Osijeka i Petrovaradina, pa je sa zadatkom da organizira gradnju u Osijeku potkraj godine postavljen novi zapovjednik za Slavoniju, general Johann Stephan von Becker (Beckers). Nešto ranije u Bilju je počela i gradnja prinčeva utvrđenog dvorca.

Obje osječke crkve bile su smještene u bivšim džamijama, što nije bilo neuobičajeno. I u Pečuhu je za župnu crkvu bila adaptirana velika džamija koju je, kao i u Osijeku, izgradio Kasim-paša, a džamije su za crkve bile adaptirane i u Šiklošu, Sigetu te u obnovljenom biskupskom sjedištu Đakovu, gdje je biskup Ogramić za župnu crkvu Sv. Jurja adaptirao jednu džamiju, a drugu je dodijelio franjevcima, koji su se u Đakovo preselili iz Kopanice, nakon što su tamo izbjegli iz svoga starog bosanskog samostana u Modriči. Carskom odlukom i u Budimu su franjevcima Bosne Srebrene dodijeljene dvije džamije, za samostan (u Vizivárosu, budimskom podgrađu uz Dunav) te za župu.

Ostale samostanske franjevačke crkve bosanske provincije u Slavoniji, Srijemu i Bačkoj bile su tada odreda obnovljene stare srednjovjekovne crkve. Osim u glavnim središtima u Velikoj i Našicama, gdje su samostani provincije imali kontinuitet iz osmanskog vremena, ali su stradali u borbama potkraj 17. stoljeća, samostani su ponovo osnovani uza stare srednjovjekovne (sve četiri nekadašnje franjevačke) crkve u Požegi, Iloku, Šaregradu i Baču. Uz adaptirane crkve u zatečenim džamijama u Osijeku i Đakovu, novopodignute su bile samo dvije drvene crkve novoosnovanih samostana u utvrđenim gradovima uz Savu u Brodu i Gradišci, gdje su franjevci izbjegli iz napuštenoga samostana u Bosni, odnosno došli iz samostana u Velikoj.¹³

Velika iznimka bila je jedino posve nova crkva Sv. Franje u Petrovaradinu, uz Osijek tada drugom novom gradu-tvrđavi koji se gradio na granici prema Osmanskom Carstvu, u koji su franjevci, također bosanske provincije, došli nešto kasnije nego u Osijek (1695.). U Petrovaradinu se nova reprezentativna barokna crkva počela graditi već ubrzo nakon 1699., godine sklapanja Karlovačkoga mira, no ona je bila građena prvenstveno zahvaljujući donaciji iz Poljske, koju je u atmosferi velikog događaja sklapanja mira uz dopuštenje Pape pribavio fra Erazmo Ogramić, a donacija je uključivala i poljsku kraljevsku donaciju.¹⁴ Kraljevski donator bio je mladi knez Saske i izborni knez Svetoga Rimskog Carstva, novi kralj Poljske s Vojvodstvom Litve (od 1697.) August II „Jaki“, kasniji veliki graditelj baroknog Dresdena, njegovih crkava i brojnih dvoraca, veliki donator i kolekcionar umjetnosti. August je 1695. i 1696., neposredno prije nego što je stupio na prijestolje u Dresdenu i Varšavi, vodio carsku vojsku u neuspješnim pohodima na Temišvar, ali je 1698. kao kralj Poljske slavio pobjedu Potockog u bitci s Tatarima kod Podhajaca u Ruteniji, što je nakon pobjede princa Eugena Savojskog u bitci kod Sente 1697. (i zatim prodora do Sarajeva) konačno dovelo do kraja Velikoga bečkog rata i sklapanja mira u Srijemskim Karlovcima.¹⁵

Za novoga poljskog kralja Petrovaradin je tako, kao vječni podsjetnik na njegovu najveću vojnu epizodu u karijeri u kojoj je kao dvadesetogodišnjak vodio carsku vojsku, imao osobitu važnost pa je i donacija za gradnju petrovaradinskih crkava bila za njega od osobite simboličke vrijednosti, posebno u godini sklapanja Karlovačkog mira. Konvertiran na katolicizam da bi mogao postati poljski kralj, August je čini se upravo donacijama u Petrovaradinu započeo svoju buduću golemu graditeljsku djelatnost.

Gradnja franjevačke, a istodobno i isusovačke crkve u Petrovaradinu počela je otprilike osam godina nakon početka gradnje Petrovaradina kao novoga grada-tvrđave.¹⁶ Da se izbjegne sukob franjevaca i isusovaca kakav se u početku

10 François Nicolas de SPARR, *Marchs und Campementen der kayserlichen Hautb Armée in Hungarn unter Comando Ihro Hochfürtlische Durchlucht Prince Eugenio von Savoy eden 12. July bin den 6. November 1697, 1698.* (str. 377). Taj često objavljivani Sparrov prikaz Osijeka sa sjeverne strane, s Dardom u prvom planu i mostom do Osijeka preko močvara iz 1697. redovito se pogrešno datira i netočno povezuje s deset godina ranijim događajima dolaska carske vojske pred Osijek prije bitke kod Haršanja 1687., što izaziva nedoumice zbog na crtežu prikazane do tada već izvedene bastione trase (koja je nastala 1692.-93.), u vrijeme kada su još uz crkve adaptirane u džamije stajali i očuvani minareti.

11 TATARIN, 2019.

12 HORVAT, 1977. 13-16.

13 U Brod su franjevci došli iz Velike, a u Gradišku iz Visokog.

14 MATOŠ, 1987.

15 Većim dijelom istu 1698. princ Eugen Savojski proveo je u Petrovaradinu, manevrirajući vojskom oko njega radi pritiska dok su trajale pripreme za pregovore za potpisivanje mira.

16 Gradnja isusovačke crkve započela je 1701., a crkva je posvećena 1715., PAULović, 1959. 21.

zbio u Osijeku, u Petrovaradinu se pobrinuo zapovjednik general Nehem¹⁷ koji je osigurao jednak status obiju zajednica, među ostalim i inzistiranjem da obje nove crkve budu iste veličine i vrlo sličnog izgleda.¹⁸ To dodatno upućuje na vjerojatnost da je projekte za crkve izveo isti projektant, kao i da je on doista mogao biti i u vojnoj inženjerijskoj službi u samom Petrovaradinu, što je kao pretpostavku iznio Jerko Matoš. Glavni projektant i graditelj Petrovaradina u to vrijeme bio je ing. Michael de Wamberg, čija je nadgrobna ploča pronađena upravo u kasnije radikalno pregrađenoj franjevačkoj crkvi, adaptiranoj potkraj 18. stoljeća u vojnu bolnicu u vrijeme cara Josipa II.¹⁹

Arhitektura crkve Sv. Franje i crkve Sv. Jurja oslanjala se u svojim osnovnim elementima ponajviše na arhitekturu barokizacije bečke „Škotske crkve“, Schottenkirche, srednjovjekovne crkve irsko/škotskih benediktinaca koju su 1641. – 1648. posve preoblikovali u baroknu crkvu Andrea d'Allio stariji i Silvestro Carlone s Andreinim nećakom Andreom d'Alliom mlađim i dvojicom Silvestrove mlađe braće Domenicom i Carlom Martinom Carloneom. Za razliku od bečke ranobarokne crkve, u kojoj su srednjovjekovne bočne lađe njezine izvorno trobrodne srednjovjekovne arhitekture transformirane u bočne barokne kapele okrenute glavnoj lađi (ali i međusobno spojene prolazima), crkve u Petrovaradinu jednobrodne su dvorane, koje kao i bečka crkva imaju nešto uža svetišta pravokutnih tlocrta. Njihove su lađe artikulirane po uzoru na arhitektonsku artikulaciju glavne lađe bečke crkve redom visokih pilastara koje nose vijenac, iznad kojega se u nastavku pilastara na bačvastom svodu nastavljaju pojasnice, između kojih su, također kao u bečkoj crkvi, nad vijencima u susvodnicama postavljeni prozori. No u važnim detaljima, poput u presjeku poluovalnoga svoda, one su stilski bliže svome vremenu na kraju stoljeća.

I ulazna pročelja petrovaradinskih crkava visokim redom pilastara, suzdržana i plošna, posjeduju oblikovne srodnosti s arhitektonski mnogo složenijim, no srodno plošnim ulaznim pročeljem bečke crkve, koje je projektirao Silvestro Carlone. Bečko pročelje proširuju bočno niski zvonici, ali ono je također u svojoj „dvoetažnoj“ razdiobi dominantno obilježeno vertikalama reda sa po četiri visoka pilastra, koji posebno obilježavaju i arhitekturu pročelja crkava u Petrovaradinu, koje su pak suvremenije barokno artikulirane prvenstveno u svojim zabatima.

Blisko ugledanje na stariju arhitekturu bečke crkve moglo je biti posljedica činjenice da je glavni projektant petrovaradinskih crkava mogao potjecati iz iduće generacije „Magistra Comachina“ od one koja je gradila bečku crkvu, a djelovanje Comachina bit će nastavljeno u gradnji na Granici i u 18. stoljeću. Vrsni arhitekati, graditelji, vojni inženjeri,

slikari i štukateri, rodnom uglavnom iz iste alpske doline Intelvi iznad jezera Como, koji su u nekoliko generacija od druge polovine 16. stoljeća znatno utjecali na umjetnost i arhitekturu austrijskih zemalja, bili su često uposleni i u carskim gradnjama, osobito vojnim.²⁰ To, međutim, ne isključuje i sudjelovanje Michaela de Wamberga, ako ne presudno u projektiranju arhitekture, onda svakako u projektnom definiranju lokacija u planiranom gradu-tvrđavi,²¹ te u praćenju gradnje crkve. Wamberg je bio glavni inženjer u Petrovaradinu do smrti 1705., kada ga nasljeđuje dotadašnji osječki inženjer Caspar Dörck.

Petrovaradinske crkve (sl. 5) označile su na samom kraju 17. stoljeća početak nove barokne sakralne arhitekture na cijelom novooslobođenom području, a zatim su se gradile i opremale kasnije u 18. stoljeću. Pravokutnih lađa i naglašeno izduženog i užeg, također pravokutnog, „ravno“ završenog svetišta, građene su, kao što se to vidi u očuvanoj bivšoj isusovačkoj crkvi Sv. Jurja (sl. 4), kao razmjerno prostrane barokne dvorane s užim izduženim svetištem. Pri tome prostor lađe i svetišta osobito objedinjuje snažno naglašeni zajednički vijenac koji nosi visoki red pilastara, na koji se nadovezuju pojasnice na svodu sniženoga presjeka, konstruiranog iz polovice elipse u lađi, a polukruga u svetištu. Zidovi lađe bez niša i s prozorima na povišenom položaju i samo na jednoj strani lađe njima su ritmizirano tek naznačeno razdijeljeni u četiri dijela, što je osobito naglašeno s četiri para usječenih susvodnica i dodatnim prozorima u njima u osi prozora pod vijencem.

Dvoranskom karakteru prostora pridonosi posebno jednaka visina svodova lađe i svetišta, a susret njihovih profila na trijumfalnom luku, poluelipse svoda lađe i polukruga svetišta iznad naglašenoga objedinjujućeg vijenca-središnja je oblikovna tema na strani svetišta, dok je na strani ulaza samo etažno umetnuto pjevalište pa je produžetak svoda otvoren do pročelja, produžujući dvoranu u smireni kontrapunkt nad ulazom nasuprot fokusiranom svetištu (sl. 4, a, b.).

Crkve su bile gotovo posve istih veličina²² i identične osnovne arhitektonske koncepcije, no bile su zato posebno potencirane međusobne razlike u pojedinim detaljima. Njih danas, nakon potpune arhitektonske degradacije crkve Sv. Franje možemo vidjeti samo na prikazima pročelja, zahvaljujući očuvanom nacrtu iz vremena pregradnje crkve, a manje razlike prisutne su i u tlocrtu.²³

Pročelja obje petrovaradinske crkve bila su jednako raščlanjena sa po četiri visoka pilastra na pojedinačnim

17 Dietrich Heinrich von Nehem umro je u Petrovaradinu 1713., a pokopan je u crkvi Sv. Jurja.

18 MATOŠ, 1987.

19 Biografija Michaela de Wamberga nije istražena. Može se pretpostaviti da je bio Nizozemac podrijetlom iz plemićke obitelji s posjeda Wamberg pokraj Berlicuma kod s'-Hertogenboscha u južnom Brabantu, ali i da je bio podrijetlom iz Bavarске. O pronalasku nadgrobne ploče MILANOVIĆ-JOVIĆ, 1976.

20 Podrijetlom s jezera Como bio je i ing. Giovanni Morandi Visconti (1652. – 1717.), koji se kao jedan od pomoćnika Mathiasa von Kaiserfelda spominje u gradnji fortifikacija Osijeka 1693., a 1715. kao prvi projektant tvrđave Carlsburg (danas Alba Iulia).

21 Zbog svojih položaja posve podređenih urbanističkom planu, crkve imaju neobične i međusobno nasuprotne orijentacije. Franjevačka crkva orijentirana je u manjem odklonu od južno-sjevernog pravca, s pročeljem na južnoj strani, a isusovačka crkva u sličnoj osi ima ulazno pročelje okrenuto prema sjeveru (sjeveroistoku).

22 Dimenzije crkve Sv. Jurja su 13,45 x 44,72 m (34,02 je dužina lađe, a 10,70 svetišta. Unutrašnja širina lađe je 13,45 m). Crkva je nešto kasnije dobila zvonik, koji je kao lagana konstrukcija najprije bio postavljen kao jahač nad trijumfalnim lukom, a zatim je premješten na sadašnje mjesto nad ulaznim pročeljem. MILOŠEVIĆ, 1959.

23 Nacrte iz Ratnog arhiva u Beču objavio je Jerko Matoš, MATOŠ, 1987.

Sl. 4 a, b. *Unutrašnjost crkve Sv. Jurja u Petrovaradinu, a.) pogled prema ulazu, b.) pogled prema svetištu (foto: Paolo Mofardin IPU)* visokim postamentima. Pilastri nose razdjelni vijenac prema zabatu, na kome se osi središnjih pilastara produžuju s dva manja i uža pilastra što nose vrhove pročelja, oblikovanih trokutasto ili polukružno. Isusovačka crkva Sv. Jurja ima polukružni, dok je franjevačka crkva imala trokutasti završetak uzdignut na vrh pročelja. Svinuti rubovi kulisnoga zabatnog dijela pročelja na isusovačkoj crkvi pridržavani su sa strane vazama na postamentima, a na franjevačkoj su imali karakteristične volute s plamenim akroterijima. Na oba pročelja nad središnjim ulazom postavljen je jednako prozor, a bočno od njega su niše za skulpture, no na crkvi Sv. Franje niše su dodatno bile i na zabatnom dijelu pročelja. U njima, međutim, skulpture nikada nisu bile postavljene, za razliku od crkve Sv. Jurja u kojima stoje skulpture dvojice najvažnijih isusovačkih svetaca. No pročelje franjevačke crkve bilo je u cjelini malo bogatije oblikovano s izraženim

kapitelima pilastara i bogatijom dekoracijom okvira središnjega prozora, niša i ulaznog portala (sl. 5).

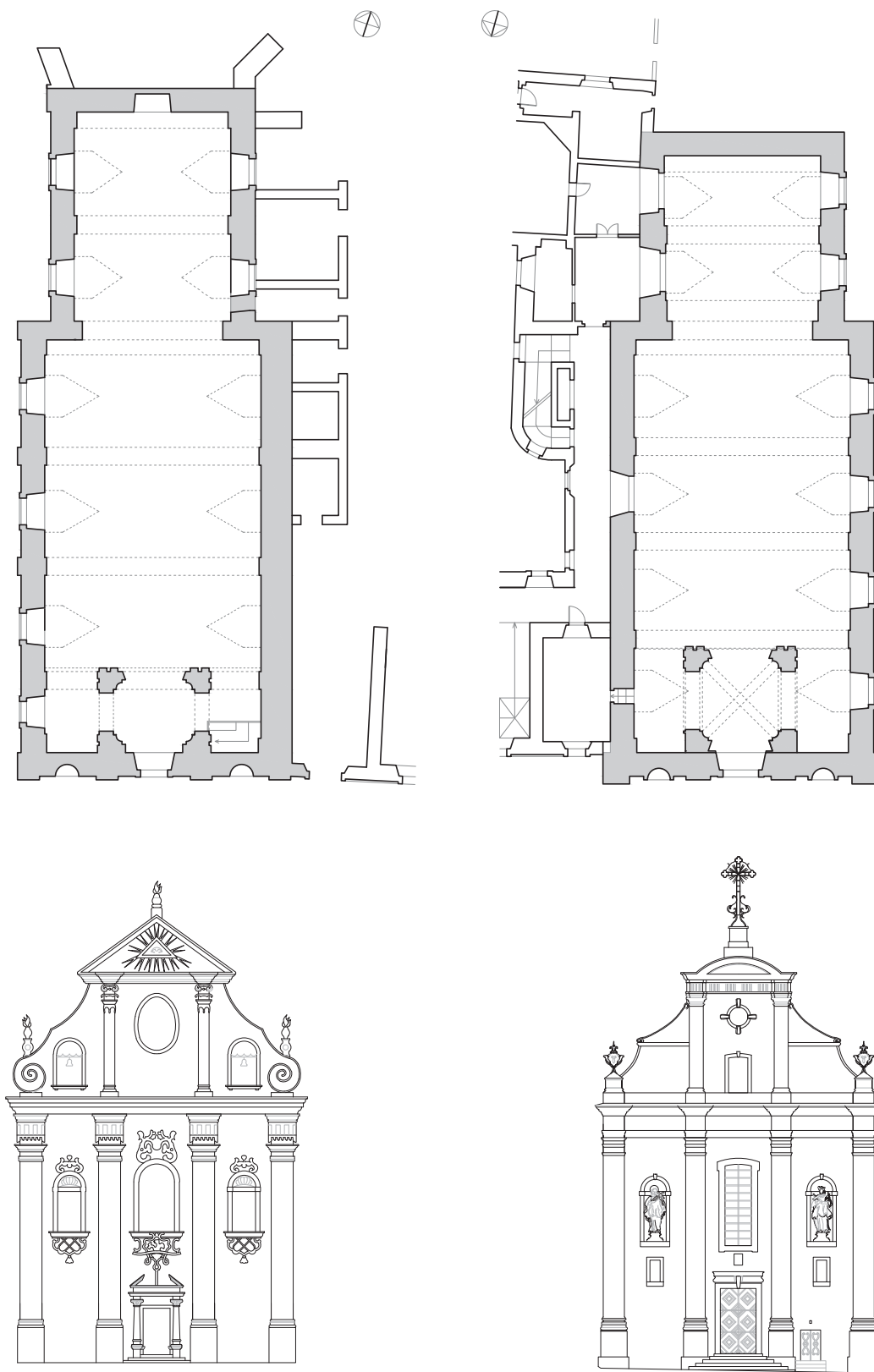
Reprezentativno pročelje petrovaradinske crkve Sv. Franje, prve posve nove barokne crkve u franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj, zatim je na određeni način utjecalo i na oblikovna rješenja pročelja ostalih crkava provincije, posebno onih koje su se obnavljale u prvom desetljeću 18. stoljeća, pa dijelom i na neke koje su dodatno barokizirane čak i u drugoj polovini stoljeća. Interpretacije pojedinih arhitektonskih elemenata u skromnijem obliku, uz mogućnost njihovih različitih, pa i posve jednostavnih kombinacija, ali prije svega karakteristični suzdržano kulisni oblik zabata pročelja, bili su vrlo primjenjivi i za pročelja starijih srednjovjekovnih crkava provincije koje su se tada uređivale.

Na ukupno šest franjevačkih crkava bosanske provincije u Slavoniji i Bačkoj kojih je obnova tekla prvenstveno kao svojevršno restauriranje, u Našicama, Požegi, Iloku, Šaregradu i Baču, te možda i na novoj lađi crkve u Velikoj, nova oblikovanja pročelja bila su najčešće najistaknutiji vanjski simbolički znak novoga vremena i nove obnove. Iz toga vremena očuvana su danas pročelja u Šaregradu i Baču te dijelom u Požegi (gdje su ostali samo osnovni obrisi nakon pojednostavljenja pročelja u obnovi poslije požara 1832.), a izgled barokiziranog pročelja u Iloku snimljen je na fotografijama prije historicističkog preuređenja (sl. 7a). Osobito je zanimljiv primjer velike gotičke stare franjevačke crkve u Našicama, koja je bila spaljena 1685., a obnovljena do 1707. Njezino današnje barokno pročelje izgrađeno je nakon produženja lađe 1766., no s karakterističnom varijacijom kulisnog zabata kakve su prihvatile i druge nove franjevačke crkve iz toga vremena, građene u okvirima nove provincije sv. Ivana Kapistrana, kojoj je tada pripala i našička crkva zajedno sa svim ostalim slavonskim samostanima (sl. 6b).²⁴

Jedina nepoznanica (osim prvobitnoga obnovljenog pročelja u Našicama) ostala je o izgledu prvobitnoga zapadnog pročelja nove dograđene lađe uz preostali dio stare gotičke crkve Sv. Augustina u Velikoj, središnje crkve i samostana provincije Bosne Srebre. Velička je franjevačka crkva nakon stradanja u ratnoj opsadi koju je vodio pukovnik Makar 1690. ubrzo obnovljena, već do 1695., posebnim zalaganjem gvardijana Luke Ibrišimovića,²⁵ a obnovljeno je i staro samostansko krilo. Nakon toga je 1701. počela dogradnja sjevernoga i zapadnoga krila samostana, što znači da je tada bio određen i projekt nove cjeline koja je uključivala i novu produženu i proširenu

²⁴ Najizrazitiji je primjer u tom smislu bilo pročelje franjevačke crkve Blažene Djevice Marije u Đakovu, porušene 1912. zajedno s nekadašnjim samostanom koji je bio ukinut u vrijeme Josipa II. Pročelje iz 1763. pripada novoj crkvi izgrađenoj nakon dogradnje crkve koja je do tada bila smještena u adaptiranoj džamiji. Izgrađena u vrijeme biskupa Čolnića, crkva je posjedovala neke elemente koji upućuju na mogući izvor arhitekture pročelja u djelima graditelja koji su radili za Čolnićeve kratkotrajnog prethodnika na položaju u Đakovu, njegova rođaka i mentora, zagrebačkog biskupa Thauzija. O crkvama provincije sv. Ivana Kapistrana v. HORVAT-LEVAJ, 2000.; o porušenoj dakovačkoj franjevačkoj crkvi i samostanu v. BAGARIĆ, 2006.)

²⁵ CVEKAN, 1982., 54

Sl. 5. Rekonstrukcija tlocrta i pročelja franjevačke crkve Sv. Franje u Petrovaradinu (5a) i tlocrt i pročelje isusovačke župne crkve Sv. Jurja u Petrovaradinu (5b); (Z. Uzelac i arh B. Dundović IPU, temeljem arhitektonske dokumentacije uz susretljivost Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Vojvodine i ljubaznošću dr. Dubravke Đukanović).

0 5 10 15 m

Sl. 6. a.) Pročelje franjevačke crkve Sv. Ivana Kapistrana u Iloku prije historicističkog preuređenja (fotografija Đure Szabe); b.) Pročelje franjevačke crkve. B. D. Marije u Našicama nakon produženja lađe 1766.

lađu crkve, koja je tako zatvorila karakteristični mali trg s pročeljem zapadnoga krila.²⁶

Izgrađena je posve nova lađa crkve kojoj je svetište nastalo preuređenjem dijela dotadašnje lađe gotičke, nekoć augustinske propovjedničke crkve, čije je pak uže gotičko svetište postalo sakristija nove crkve smještene iza novoga svetišta (sl. 7).²⁷ Tako je, kao i u Petrovaradinu, uz uže pravokutno završeno svetište izgrađena dvoranska crkva, ali užega i izduženijega tlocrta te kraćega svetišta i nižih zidova nego na crkvama u Petrovaradinu. U njoj snažni bačvasti svod (polukružnoga presjeka, za razliku od poluelipsastih u Petrovaradinu) s usječenih šest pari susvodnica (izveden prije 1730.) posve dominira, posebno zato što zidovi i svod nisu ritmizirani pilastrima i poluprstenima pojasnica u njihovu nastavku na svodu, nego su bili artikulirani samo nekoć bogatim baroknim oltarima. I uže i niže svetište također ima bačvasti svod pa je uspostavljeno kao niša,²⁸ no to je bilo zaklonjeno velikim oltarom i uz njega dvama manjim uz trijumfalni luk, pa je dvoranski karakter crkve bio osobito naglašen, čemu je posebni pečat davalo veliko drveno pjevalište nošeno dvostrukim redom stubova na zapadnom dijelu lađe, koje je zauzimalo gotovo jednu trećinu lađe, ali

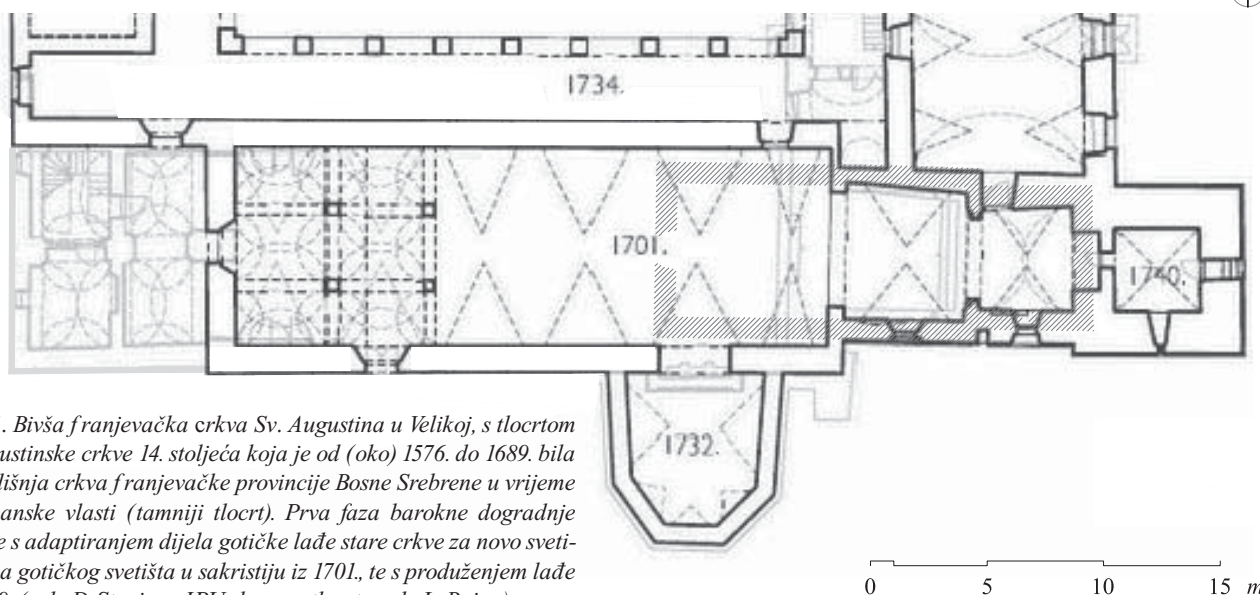
je kao umetnuta etažna konstrukcija ostavljalo otvorenim pogled do pročelja, slično kao u Petrovaradinu. Zbog njega je, međutim, 1779. bilo porušeno zapadno pročelje kako bi lađa bila produžena prema zapadu, a pjevalište očuvano i premješteno u dograđeni dio, pri čemu je novo zapadno pročelje ostalo arhitektonski posve nedefinirano, samo kao obični zid, dok je nekadašnji izgled staroga pročelja, koje je s južnim samostanskim krilom zatvaralo ugao, ostao nažalost nepoznat.

Crkva Sv. Augustina bila je tako vjerojatno jedina cjelovitija nova gradnja franjevačke samostanske crkve u Slavoniji koja je bila barem dijelom u izvedbi prije početka gradnje nove franjevačke crkve u Osijeku, a započela je istovremeno s početkom gradnje u Petrovaradinu. Njezina arhitektura izrasla je oslanjanjem na dijelove zatečene starije srednjovjekovne crkve, ali ti su dijelovi korišteni samo kao element racionalizacije gradnje, a ne kao povod za iskazivanje simboličnoga karaktera kršćanske, katoličke obnove, kao što je to bilo u nizu drugih slučajeva obnove srednjovjekovnih crkava koje su se istovremeno obnavljale u Slavoniji, ne samo franjevačkih, nego i drugih, osobito onih koje su bile adaptirane u dotadašnje džamije. Karakterističan je u tom smislu primjer obnove bivše dominikanske srednjovjekovne crkve u Požegi, koja je bila adaptirana u carsku džamiju, a požeški su je isusovci najprije pažljivo restaurirali u prvoj fazi uređenja za crkvu svoga glavnog sjedišta u Slavoniji te zatim 1712. započeli njezinu barokizaciju izvedbom iluzionistički naslikane kupole na stropu lađe i novim oltarima. To je izveo isusovac Josip Kraljić, slikar i arhitekt, kasnije i

²⁶ S obzirom na karakter i cjelovitost toga zahvata, kao i karakter pregradnje i dogradnje crkve, nije posve pouzdano da je njezina dogradnja uslijedila tek nakon što su 1715. završena oba nova velika krila samostana, kao što iznosi P. Cvekan prema nesigurnoj interpretaciji rečenice u Protokolu samostana. U svakom slučaju zamisao je morala biti od početka cjelovita, bez obzira na pojedinačni vremenski redoslijed gradnje, koji nije ostao precizno zabilježen, pa veličkoj crkvi bar u tome smislu ostaje prvenstvo u gradnji novih crkvi provincije u Slavoniji. Projektirana arhitektura prvenstveno pripada povijesnom vremenu i godini kada je zamišljena.

²⁷ HORVAT-LEVAJ, 2013.

²⁸ Bočne kapele uz lađu dodane su naknadno, slično kao i u Našicama i Požegi, gdje također imaju poligonalne završetke.

Sl 7. Bivša franjevačka crkva Sv. Augustina u Velikoj, s tlocrtom augustinske crkve 14. stoljeća koja je od (oko) 1576. do 1689. bila središnja crkva franjevačke provincije Bosne Srebrene u vrijeme osmanske vlasti (tamniji tlocrt). Prva faza barokne dogradnje lađe s adaptiranjem dijela gotičke lađe stare crkve za novo svetište, a gotičkog svetišta u sakristiju iz 1701., te s produženjem lađe 1779. (arh. D. Štepinac IPU, dopuna tlocrta arh. L. Bajan).

superior požeškoga kolegija koji će desetak godina poslije projektirati i jedinstveni primjer transformacije ruševina bivše cistercijske opatije i njezine srednjovjekovne crkve u Kutjevu u barokni kompleks kutjevačke rezidencije požeškoga isusovačkog kolegija, kao i ključni dio dogradnje samoga Kolegija u Požegi.

U Velikoj, starom glavnom samostanu provincije Bosne Srebrene središnja ideološka tema u vremenu obnove koje se nastavljalo u prvom desetljeću 18. stoljeća, kada je s druge strane Drave buktjela protestantska i protivhabsburška oružana pobuna, bila je fokusirana na glavnom oltaru crkve Sv. Augustina, u središnjoj (nedavno ponovo na staro mjesto postavljenoj) oltarnoj slici na kojoj je prikazan sv. Augustin iz čijega pera izlazi munja koja pogađa likove trojice najvažnijih protestantskih ideologa, Kalvina, Luthera i Zwinglija, te - Muhameda.

Arhitektura veličke crkve, iako posjeduje i određene okvirne srodnosti s arhitekturom novih crkvi u Petrovaradinu, prije svega u osnovnom tlocrtnom obliku izdužene dvoranske lađe s dodanim užim pravokutnim svetištem, istovremeno je tlocrtno prvenstveno bila bitno uvećana interpretacija stare srednjovjekovne augustinske propovjedničke crkve (sl. 7), što je prije ubrzo izvedene gradnje njezina monumentalnog i građevinski vrsno izvedenog baroknog svoda bilo i očitije. No nije nam poznat izvorni izgled ni ostalih pročelja veličke crkve iz toga vremena, a na njima nisu pri restauraciji bili uočeni ni ostaci karakterističnih naslikanih kvadara na uglovima ili drugih srodnih slikanih elemenata artikulacije pročelja koji svojom kontinuitetom iz ranijih vremena podsjećaju i na obnoviteljski karakter baroka. Da je, međutim, to bio uobičajeni, a u Velikoj i posebno dominantni element barokizacije pokazivalo je reprezentativno pročelje velikog, 1733. nanovo izgrađenoga istočnog krila samostana, koje je bilo arhitektonski artikulirano skladnim oslikom rustike, a posebno se ističe i visoki toranj zvonika izgrađen 1740., na kojemu je njegov izvorni izražajni oslik restauratorski nedavno obnovljen. Taj karakteristični način artikulacije barokne arhitekture oslikanim ugaonim kvadrima obilježavao je i druga jednostavnija pročelja, posebno ona na kojima je bitno označavao obnoviteljski karakter barokizacije srednjovjekovnih kompleksa, poput isusovačkih kompleksa u Požegi i Kutjevu, gdje je predstavljao glavno, a često i praktički jedino dodatno obilježje.²⁹

²⁹ Iznimka je bilo glavno, južno pročelje isusovačke rezidencije u Kutjevu, na kojoj je pater Josip Kraljić integrirao u jednu neobičnu cjelinu (vjerojatno) naslikane kvadre na uglovima i na centralnom rizalitu i plastiku visokog reda pilastara okrunjenih korintskim kapitelima. Kraljić je ugaonim naslikanom rustikom označio i pročelja požeškog isusovačkog Kolegija, što je ponovljeno i na kasnijoj dogradnji glavnog krila prema zapadu, pa je tako monumentalna isusovačka barokna građevina T-tlocrta izvana u cjelini imala samo ugaone naslikane kvadre rustike kao jedini element dekoracije. Naslikane ugaone kvadre imala je i franjevačka crkva Sv. Duha u Požegi, gdje su se tragovi pojavili na uglovima svetišta, no nije isključeno da su oni na toj crkvi bili izvornog srednjovjekovnog porijekla.

NOVA FRANJEVAČKA CRKVA U OSIJEKU IZ 1709. I ULOGA CARSKIH FORTIFIKACIJSKIH ARHITEKATA

Franjevačka crkva u Osijeku, za razliku od Petrovaradina, počela se graditi neovisno i znatno prije nego što su se za novu gradnju 1725. odlučili i osječki isusovci, kojima je adaptirana džamija i dalje služila kao rezidencijska i osječka župna crkva sve dok nova nije bila dovoljno osposobljena. Svoju crkvu franjevci su počeli graditi tri godine nakon što su 1705. dovršili gradnju razmjerno skromnog samostana, kojemu je istočno krilo koje je smješteno prema Vodenim vratima zatim do 1730. podignuto i na kat. Bivša džamija je porušena, a nova crkva, kojoj je zadržan titular Uzvišenja sv. Križa, postavljena je zapadnim pročeljem na uspostavljenu regulacionu liniju nove ulice koja je trasirana od Novih vrata do tada još postojećega starog, nekadašnjega srednjovjekovnog gradskog trga, mjesta na kojemu se još u dalekom 12. stoljeću počeo razvijati grad.

To je bila jedina posve nova ulica u gradu u kome je nova barokna regulacija ulica nastojala poštovati sve glavne postojeće ulične pravce, a probijena je zato što su južna gradska vrata morala biti pomaknuta na novi položaj jer je na mjestu starih izgrađen ugaoni novi bastion. Njezina je važnost u planiranom gradu bila iskazana i većom širinom, najvećom od svih gradskih ulica.³⁰ Upravo iste 1709., kada je započela gradnja crkve, nastavljena je i posve dovršena

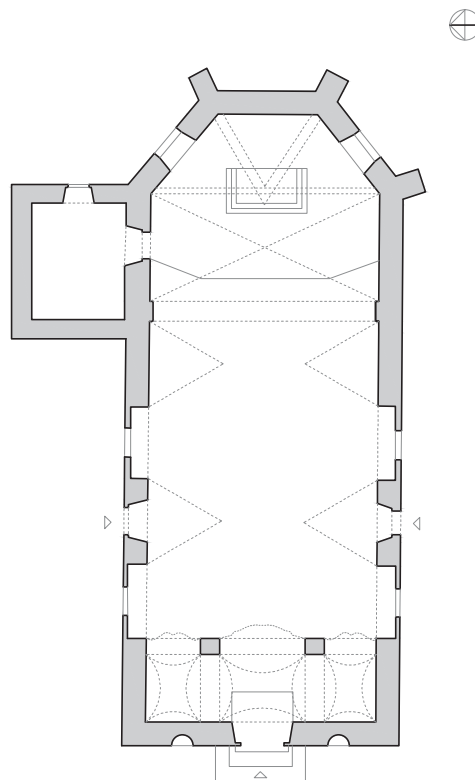
gradnja Novih vrata na njezinu južnom kraju, dok je crkva svojom arhitekturom obilježila suprotni kraj ulice na mjestu gdje se ona spaja s trgom.

Svojim južnim, bočnim pročeljem crkva je istovremeno oformila ugao s otprije reguliranom i gradnjom južnog krila samostana već određenom linijom regulacije ulice Klanac, dok je glavnim zapadnim pročeljem označila mjesto prestanka ulice i ulaza na trg (sl. 3b). Zapadno pročelje nove crkve (sl. 8), kulisno u gornjem dijelu, predstavlja bitno skromniju, pojednostavljenu, odnosno na svoj način, prvenstveno izostankom visokog reda pilastara sažetu varijantu nekadašnjeg pročelja crkve Sv. Franje u Petrovaradinu, koja je kao tada najreprezentativnija crkva iste franjevačke provincije bila tek dijelom izgrađena (sl. 5). Po tome se može, kao jedino pročelje novoizgrađene crkve franjevačke provincije Bosne Srebrene, priključiti ostalim srodnim primjerima novih pročelja starih samostanskih crkava provincije koja su se tada uređivala kao nova, ali također na sličan način skromna i sažeta reprezentativnija barokna pročelja.

Za razliku od toga, izrazita autentičnost nastanka tlocrta nove osječke franjevačke crkve proistekla je ponajprije iz posebnih okolnosti mjesta na kome je izgrađena, iz jedinstvene i vrlo precizno usuglašene koordinacije nekoliko nepovezanih elemenata: novih uličnih regulacija, dimenzija i položaja postojeće crkve u adaptiranoj džamiji,

Sl. 8. Franjevačka crkva Uzvišenja sv. Križa: prva faza gradnje 1709., ing. Jean Petis de la Croix / ing. Caspar Dörck, zapadno pročelje i tlocrt. (Z. Uzelac i arh. L. Bajan, arh. B. Dundović IPU).

0 5 10 15 m

³⁰ AMBROŠ, UZELAC i sur., 2014.

te proporcijски precizne geometrijske konstrukcije tlocrta nove crkve. Svi su ti elementi do te mjere uspješno povezani da je posve nedvojbeno da je projektant crkve mogao biti prvenstveno onaj koji je provodio i regulaciju. Pri tome je regulacija već bila čvrsto određena prije provedenom gradnjom samostana i trasom nove ulice te položajem dotadašnje crkve.

Projektirana kao jednodvokonsna dvoranska crkva s trostrano zaključenim svetištem (sl. 9b), kako je njezinu arhitekturu tipološki najpreciznije definirala Margareta Turkalj Podmanicki, njezin je tlocrt nastao kao rezultat projektoga prepoznavanja suodnosa nove ulične regulacije i arhitekture nekadašnje džamije koja je do tada stajala adaptirana u crkvu (uključujući i ostatke nekadašnjega ogradnog zida oko nje) na mjestu novoga svetišta projektirane crkve.

Uza sve to, tlocrt je nove crkve proporcijски harmonijskom kanonskom pravokutniku koji se iz središnjega projektoga kvadrata (određenog s dva para oltarnih niša u središnjem dijelu lađe) prema zapadnom pročelju produžava dijagonalom iz kvadrata (kanonskom proporcijom dijagona). Time dotiče točno do regulacione linije ulice, a ekstenzija kvadrata u dijagon određuje dužinu manjeg pjevališta oslonjenog na dva stuba prema lađi. Na suprotnu stranu tlocrt je istovremeno protegnut od linije zapadnog pročelja do skošenih strana svetišta u kanonskom pravokutniku dubla (dvostrukog kvadrata), pri čemu je trostrani završetak svetišta završni dio petosminske cjeline svetišta, gdje su dvije bočne stranice osmerokuta iste širine kao i širina lađe. Linija odvajanja svetišta od lađe tek je naznačena pilastrima sa strane i pojasnicom na svodu. Zidovi lađe ritmizirani su samo s dva para plitko produbljenih i lučno završenih spomenutih oltarnih niša u središtu lađe u razmjerno tankim zidovima crkve.³¹

Izvorno su, kao važni dio projekta cjeline, postojala i dva (i danas postojeća) bočna ulaza u crkvu, neobično smještena u sredini zidova između parova oltarnih niša. Njima je, uz središnji glavni ulaz na zapadnom pročelju, bila osigurana velika dodatna protočnost razmjerno male dvorane crkve, što ukazuje na tadašnju veliku ambiciju o prošćenjačkom razvitku nove crkve, uz očekivani kult zadobivene Madone.

Svetište je poduprto izvana stupnjevanim kontraforima, koji međutim nisu funkcionalni jer je crkva presvedena laganim stiješnjanim svodom drvene konstrukcije sa susvodnicama u lađi i križnim u svetištu. Kontrafori su kao i uglovi pročelja, uključujući i rubove zapadnog pročelja, ukrašeni sivo-bijelim naslikanim kvadrima, pojačavajući

31 Pretpostavka koju u svom prijedlogu rekonstrukcije izvornog tlocrta crkve iznosi arh. Milko Puncer (na obavijestnoj tabli izloženoj u crkvi) da su oltarne niše imale formu kapela, tj. da su svojom arhitekturom izlazile iz tijela crkve, koju je prihvatila i Margareta Turkalj Podmanicki (MARGARETA TURKALJ PODMANICKI, 2018., 225-228) nije imala jasnu potvrdu u arheološkom istraživanju u sakristiji crkve. Moguće je još u pretpostavku istražiti arheološkim sondama u vanjskom prostoru iza sjeverozapadne niše, koja je i jedina za koju nije postojao nikakav kasniji razlog za uklanjanje kapele i njezinu redukciju u oltarnu nišu (ako pretpostavimo da je u drugoj fazi gradnje crkve sjeveroistočna pretpostavljena kapela mogla biti reducirana na nišu zbog gradnje nove sakristije, a dvije južne zbog pristupnog hodnika s mosta preko ulice iz novog samostana).

utisak o srednjovjekovnom karakteru crkve, što je ovdje i bila jedina uloga kontrafora i oslika. Taj je iluzionistički utisak bio dovoljno prisutan da je u prvim pokušajima pregleda srednjovjekovne sakralne arhitekture u Slavoniji, bez obzira na očito baroknu, naglašeniju širinu crkve u odnosu na njezinu visinu, osječka franjevačka crkva bila čak uračunata među srednjovjekovne.³² I doista, njezin prostorno sažeti tlocrt kao da je okvirno gotovo istovjetan gotičkoj crkvi u Lučici pokraj Lipovca, koju su također tada obnovili franjevci Bosne Srebrene.

Poligonalno svetište osječke crkve nastalo je, međutim, iz oslonca na geometriju temelja, pa vjerojatno i značajni dio visine dijela zadržanoga jugoistočnog zida porušene dotadašnje crkve - nekadašnje džamije, koji je tako kao zid nove crkve ostao očuvan približno u dužini dvije trećine nekadašnje dužine zida džamije (sl. 3b). Također i sam središnji začelni zid trostrano završenoga svetišta nove crkve bio je postavljen na dio temelja ogradnog zida koji je u obliku gotovo pravilnog heksagona okruživao džamiju, kao što je to vidljivo na najstarijem planu grada iz 1687. (sl. 2a). Graditelj nove crkve odredio je vrlo spretnim uklapanjem i tim izravnim osloncem na dijelove starije građevine (koji podsjeća na istovrsni pristup u dogradnji franjevačke crkve u Velikoj) ne samo trostrani završetak svetišta nego i širinu lađe (!), odnosno širinu svetišta, pri čemu je istovremeno zapadnim pročeljem, ali i južnim svojim zidom crkva precizno uklopljena u novu urbanističku regulaciju (sl. 3b).

Kada je prema tako određenom novom projektu započela gradnja i iskop temelja, na središnjem dijelu trase novoga sjevernog zida buduće crkve u iskupu se pojavio dobro očuvani veliki, više od tri metra dugački kameni monolitni postament,³³ na kojemu je stajao dodatni kameni prag i stuba iza njega, a sa strane i znatni ostaci cijeloga donjega dijela nekadašnjega monumentalnog kamenog trostupnog okvira portala ulaznih vrata koji nisu ostavljali nikakve sumnje da se radi o ulazu u staru, srednjovjekovnu kršćansku crkvu. S namjerom da se taj nalaz očuva i s pijetetom zaštititi, graditelj crkve preko njega je zid lučno premostio, a zatim su franjevci, kada je crkva bila dovršena, upravo na tome mjestu postavili oltar i na njega stavili kip Madone iz Đuda, koji su konačnom odlukom cara Leopolda uspjeli zadržati u Osijeku.

Kako je u vrijeme početka gradnje crkve protestantska pobuna kuruca u Baranji zaustavljena, postavljanje gotičkoga kipa na novi oltar na osobito mjesto u novoj crkvi koje ju povezuje izravno s mjestom pronađenog ulaza u davno porušenu srednjovjekovnu crkvu više nije prvenstveno simboliziralo otpor protestantima. Postalo je simbol kontinuiteta i opće katoličke obnove, onako kako je to simbolizirala i sama osnovna arhitektonska ideja osječke crkve u cjelini, ne samo kao arhitektonski samosvjesna barokna opća stilaska referenca na srednjovjekovno naslijeđe u vremenu kršćanske obnove, nego i referiranje na

32 VUKIČEVIĆ – SAMARŽIJA., 1986.

33 Dimenzija 3,2 m dužine x 70 cm širine.

konkretnu davno porušenu crkvu koja je nekada stajala na tome mjestu.³⁴

Iako franjevci u 18. stoljeću više nisu mogli znati mnogo o velikoj srednjovjekovnoj osječkoj župnoj crkvi, a posebno ne o njezinu nastanku u 12. stoljeću kao crkve jedne nepoljudjelske ekonomske cistercijske grande (grangije) iz koje se ubrzo razvio grad, naslijedili su njezino mjesto u gradu. Osim same nove crkve, koja je bila podignuta ponešto u pomaku zbog nove ulične regulacije, vjerojatno je i prvobitni samostan istočno od nje, okrenut ulazu u grad s Drave i starom prijelazu preko rijeke, nastao na mjestu nekadašnjih prvih nastambi grangije. Tako su franjevci, uza sav skokoviti povijesni diskontinuitet, naslijedili položaj koji su zauzimali i cistercijski laici u gradu, sa svojom crkvom i nastambama smještenim jednako uz sjeverni ulaz u grad s rijeke na kojoj su održavali prijelaz skelom i uz trg na kome su organizirali sajmove, inicirajući uz njega postanak grada.³⁵

Izvornost nastanka arhitekture franjevačke crkve u okolnostima izravno povezanim s planerskim procesom urbanističke preobrazbe baroknog grada-tvrđave, upućuje na vjerojatnost, još veću nego u Petrovaradinu, da je njezin projektant mogao biti prvenstveno netko od inženjera koji su vodili gradnju, regulaciju ulica, gradnju fortifikacijske arhitekture, ali za koje nalazimo potvrde da su i u Osijeku također vodili gradnju i drugih građevina.

Glavni inženjer u Osijeku još od kraja 17. stoljeća bio je Caspar Dörck, koji je za duge službe postao i građanin grada. No Caspar Dörck je 1703. preuzeo dužnost glavnog inženjera u Petrovaradinu, gdje je naslijedio ing. Wamberga,³⁶ a na njegovo mjesto u Osijeku kao njemu podređeni došao je još 1705. ing. François Petis de la Croix, pa je i on mogao uz planiranje grada projektirati i crkvu, a znamo da je iste 1709. ili iduće 1710. projektirao nova Vodena vrata.³⁷ Čini se da je djelatnost ing. Petisa de la Croixa više bila upućena na novu koncepciju reafirmacije Kaisersfeldove ideje o novom glavnom trgu u središtu grada-tvrđave, dok do tada već znatno izvedena nova ulica od južnih gradskih vrata do zadržanoga starog glavnog trga, što nije bilo u skladu s Kaisersfeldovim okvirnim planom,

34 Način obnove nakon više od stoljeća i pol u kojemu nije bila moguća izgradnja katoličkih crkava, dakako, nije rezultat tobožnjega „dugog trajanja oblika“, jer nikakav povijesni kontinuitet u gradnji, a ni u rijetko dopuštenim obnovama rijetkih preostalih katoličkih crkava u Slavoniji i u drugim dijelovima današnje Hrvatske koji su u 16. i 17. stoljeću pripadali Osmanskom Carstvu, pa dakle ni tobožnje „trajanje oblika“, nije niti je moglo postojati. Barokni postupak označavanja, simbolizacije ili pak teatralizacije nije „trajanje“ oblika, nego osvrt unatrag, osvrt na „prošlost“ oblika. Pokušaji primjene neodgovarajućih interpretacijskih modela izgrađenih na baštini posve drugih korijena i povijesnih okolnosti također i na baroknu baštinu Slavonije posve su ahistorijski, rezultiraju neprimjerenim valorizacijama i nisu prilog njezinoj znanstvenoj rehabilitaciji, što je u slučaju osječke franjevačke crkve osobito prezentno.

35 Nastambama cistercijske braće laika koji su opsluživali prijelaz preko Drave u posjedu opatije Cikador iz Bataszeka i trg ispred njihove crkve Sv. Trojstva vjerojatno pripadaju ostaci zidova koji su prethodili gradnji naknadno dograđenog velikog gotičkog svetišta iz 15. stoljeća, a koji su arheološki pronađeni pod jugoistočnim zidom svetišta i gotičkom kapelom dograđenom i prislonjenom uz svetište. UZELAC, AMBROŠ, 2014.

36 Dörck je umro 1711. pa je mogao, a po dužnosti dijelom i morao, sudjelovati i u praćenju gradnje obiju crkvi u Petrovaradinu, ali i u vrijeme kada je 1709. počela gradnja u Osijeku. Isusovačka crkva Sv. Jurja u Petrovaradinu bila je dovršena do 1715.

37 UZELAC, 2016.

pripada vremenu Caspara Dörcka, pa je u sklopu te okvirne ideje izvorni projekt crkve, koji je bio i jedan od ključnih elemenata prereregulacije toga dijela grada, mogao u cjelini biti djelo istoga fortifikacijskog inženjera.

S druge strane, Jeanu Petisu de la Croixu zacijelo pripada projekt vojničke kapele Sv. Eleonore na Hornwerku, koja se prvi put pojavljuje na njegovu novom projektu fortifikacija Osijeka iz 1712., a imala je tlocrt poput vrlo pojednostavljene franjevačke crkve što je tada bila u gradnji.³⁸ Ona je imala i objedinjeni prostor te poligonalni završetak svetišta, a na bočnim zidovima po dva prozora na mjestu gdje su u franjevačkoj crkvi po dvije oltarne niše s prozorima u njima.

Na jednak način bila je projektirana i hodočasnička kapela Gospe Snježne na posjedu osječkih isusovaca u Aljmašu, koja je vjerojatno, kao i regulacija Aljmaša s trgom i projektom župne crkve uz njega, bila djelo istoga osječkog carskog inženjera francuskog podrijetla.³⁹

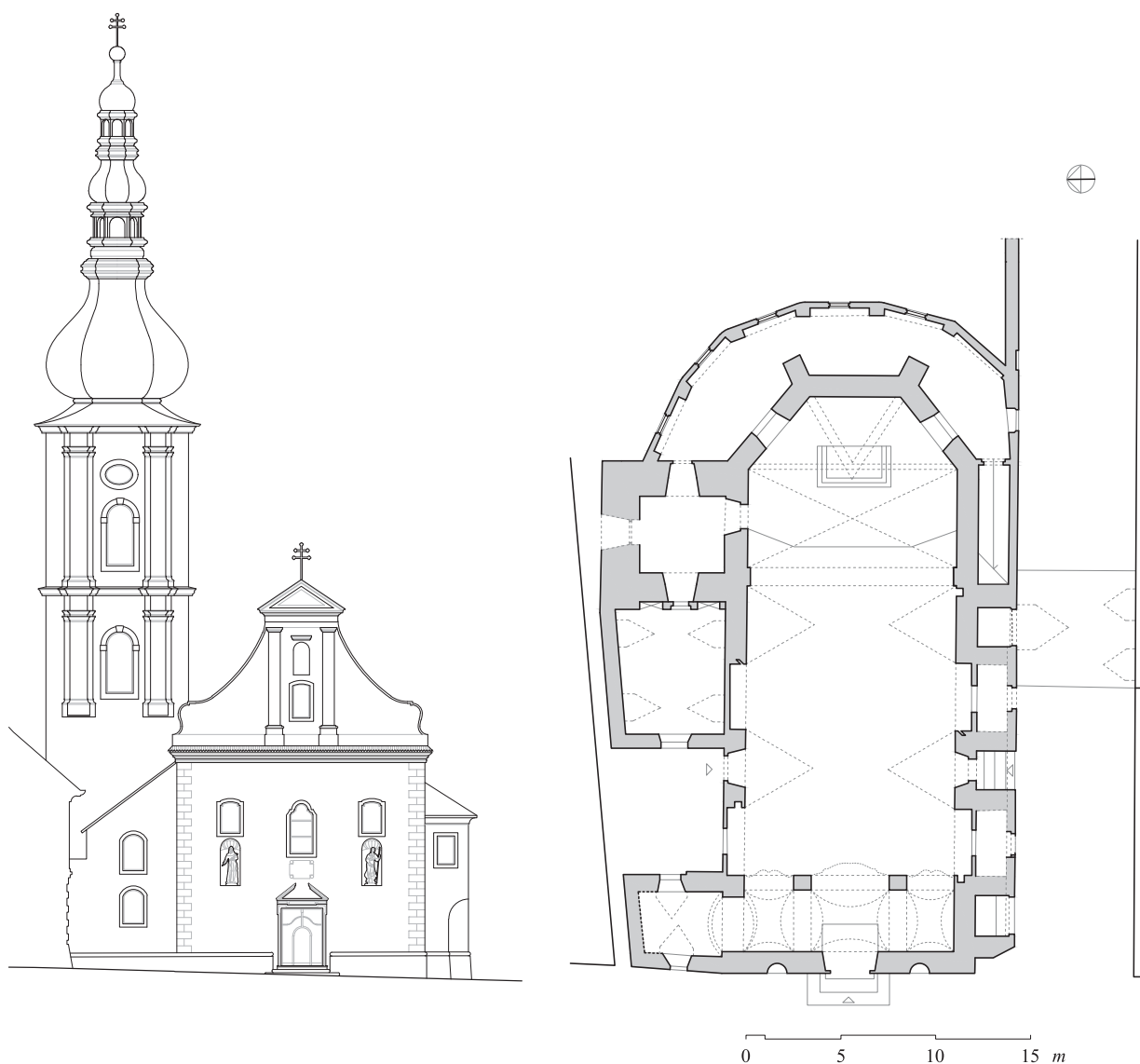
GRADNJA NOVOGA VELIKOG SAMOSTANA U SUSJEDNOM GRADSKOM BLOKU I PREUREĐENJE CRKVE U SKLADU S TOM PROMJENOM, PRILOG DJELU OSJEČKOGA CARSKOG ARHITEKTA JOHANNA FRIEDRICHA VON HEISSA

Godinu dana prije nego što je crkva 1732. bila napokon dovršena i posvećena, došlo je do velike i radikalne promjene u koncepciji samostanskoga sklopa. Iste godine kada je dovršena dogradnja kata na istočnom krilu uz Vodena vrata, postavljen je kamen temeljac posve novom i puno većem samostanu, koji je stjecajem posebnih okolnosti neobično smješten u susjednom odvojenom gradskom bloku, s druge strane uske i u nizinskom gradu razmjerno „strme“ uličice Klanac (sl. 3b). Prvo i najveće krilo novoga samostana od četiri planirana koja su u standardnoj koncepciji zatvorili unutarnje klaustarsko dvorište počelo se graditi uz istu ulicu prema Vodnim vratima uz koju je bilo izgrađeno i glavno krilo „starog“ samostana, kao njegov svojevrsni produžetak, ali u početku odvojen ulicom, kao što je i sama samostanska crkva njome ostala razdvojena od samostana.

Kamen temeljac novoga samostana postavljen je 6. srpnja 1731., a na njemu je bila posveta s uklesanim imenom generala Locatellija, zapovjednika osječkoga Generalata koji je omogućio zamjenu jedne franjevcima poklonjene manje nekretnine za velik dio gradskog bloka u kome se počeo graditi samostan, a na kome je do tada

38 Nacrti kapele u MAŽURAN, 2000, 105. i UZELAC, TURKALJ PODMANICKI, SLABINAC, 2018., 64. sl. 2

39 Nacrt Aljmaškoga posjeda s tlocrtima i prikazima župne crkve, kao i kapele Gospe Snježne u CVITANOVIĆ, 1975., 245. Srodne arhitektonske koncepcije s objedinjenim prostorom lađe i poligonalno završenoga svetišta također je i župna crkva koju je uza svoj dvorac u Nuštru, vjerojatno prema svom projektu, podigao Maximilian Gosseau de Heneuff, koji se uključivao u gradnju fortifikacija Osijeka nakon odlaska ili smrti Jeana Petisa de la Croixa, u kratko vrijeme prije dolaska u Osijek tada mladoga inženjerijskog poručnika Johanna Friedricha von Heissa.

Sl. 9. Franjevačka crkva Uzvišenja sv. Križa u Osijeku: druga faza gradnje izvedena zbog potrebe novoga redovničkog ulaza u crkvu iz novog samostana u susjednom bloku 1752./53. prema projektu Johanna Friedricha von Heissa, s rekonstrukcijom izvornog izgleda zvonika započetog 1733. i dovršenog 1746., te novom sakristijom i Loretskom kapelom dograđenom sjeverno uz pročelje 1773. (Z. Uzelac i arh. B. Dundović IPU).

bila kuća staroga Generalata.⁴⁰ Ona je napuštena jer je u međuvremenu izgrađena nova reprezentativna palača Generalata na glavnom trgu. Uz ime zapovjednika grofa Locatellija, na kamenu temeljcu novoga samostana, kako je to zabilježio fra Emerik Pavić, bilo je uklesano još samo ime „Johanna Friedricha Heisa, pomoćnika vojnoga zapovjednika i inženjera“.⁴¹ Ta činjenica osobito ukazuje da dugogodišnjem glavnom graditelju Osijeka Friedrichu von Heissu možemo u njegov veliki graditeljski opus u Osijeku s vjerojatnošću uključiti i novi franjevački samostan, odnosno

40 Zamijenjena je kuća na uglu Haupt gasse i Ingenierius gasse koju je komorski upravitelj i sudac Aleksandar von Kallaneck oporučno ostavio franjevcima. Kallaneck je prije toga podigao i glavni oltar franjevačke crkve, (TATARIN, 2019., 185.), koji je izveden u Beču. General Johann Antun von Locatelli umro je u Osijeku 1732. i pokopan je u crkvi Sv. Mihaela. Naslijedio ga je Švicarac, pukovnik Benjamin Tillier.

41 Fra Emerik Pavić (Budim, 1716. – Budim, 1780.), koji je tih godina bio student u franjevačkom učilištu u Osijeku, objavio je natpis u svojoj kronici *Ramus viridantis olivae*, Budim, 1766., a tekst je u svom prijevodu donio Milovan Tatarin; TATARIN, 2019., 186-187.

preuređenje cjeline kompleksa, što je kao druga faza povijesnoga razvitka uglavnom ostala građevinski (ali ne i sadržajima) očuvana, u bitnim elementima neizmijenjena sve do danas.

Izgradnja triju preostalih krila novoga samostana, koja su tlocrtno znatno uža od prvoga izgrađenog glavnom istočnog krila, uslijedila je, međutim, tek dvadesetak godina poslije. Tada je u velikoj građevinskoj aktivnosti, u posve novim povijesnim okolnostima 1752. i 1753. započet, a u konačnici do 1757. i, osobitom zaslugom provincijala Bosne Srebrene Josipa Jankovića, dovršen cijeli novi kompleks samostana. On je uključivao i spajanje samostana u jednu cjelinu s crkvom i starim dijelom samostana, od kojega je zadržano samo najveće krilo uz Vodena vrata, dok su manje krilo uz Klanac i dvorišno iza svetišta crkve porušeni.

Spoj samostana s crkvom i starim krilom izveden je

Sl. 10. Unutrašnjost crkve Uzvišenja sv. Križa nakon druge faze gradnje franjevačkog kompleksa i djelimičnog preuređenja unutrašnjosti crkve 1753. (oslik svoda je iz 19. st.), (foto P. Mofardin i Z. Uzelac).

posebnim i spretnim arhitektonskim rješenjem arkadnoga premošćivanja ulice, gdje je jedan arkadni spoj spojio u jednu građevinski objedinjenu cjelinu glavna krila staroga i novog samostana, a drugim je samostan arhitektonski funkcionalno povezan s crkvom. Da bi se to moglo izvesti, uz južni zid crkve izvedena je dogradnja u formi radikalnog i arhitektonski složeno strukturiranog podebljanja zida u kojemu je na katu ugrađen hodnik do iste 1752./53. godine ugrađenog uskog pjevališta na zapadnoj, a silazno stubište za pristup redovnika do svetišta crkve kroz dograđeni ophodni zatvoreni hodnik oko svetišta na istočnoj strani.⁴² Iz ophodnog hodnika ulazilo se u crkvu kao i do tada na sjevernoj strani, ali sada kroz dograđeni zvonik uz svetište na mjestu nekadašnje sakristije, također u novu sakristiju dograđenu iza zvonika.

Te su dogradnje crkve s njezine vanjske strane: podebljanje južnoga zida s ugrađenim stubištem, ophodni hodnik oko svetišta, a posebno prije toga u dvije faze izgrađeni zvonik, te sakristija sa sjeverne strane crkve (na kojoj je još naknadno 1773. dograđena i Loretska kapela uz pjevalište s ponešto improviziranim rješenjem fasade, priljubljenom uz zapadno pročelje crkve) posve promijenile arhitekturu crkve prvenstveno zbog promjene osvjetljenja

koje je nastupilo zbog zazidavanja nekih prozora, a i odustajanjem od funkcije bočnih ulaza. Zatvaranjem za izvorno zamišljenu upotrebu bočnih vrata, odustalo se od proštenjarskih ambicija iz doba gradnje crkve pa je izvedena i simbolička preraspodjela u kojemu je kip Marije iz Đuda premješten 1753. u središte glavnoga oltara, izrađenog u Beču i postavljenog u crkvi zajedno s drugim oltarima do 1732. Raspelo koje je stajalo na tome mjestu premješteno je tada, odnosno „uzvišeno“ u vrh oltara.

Izvedena pregradnja, a osobito funkcionalno rješenje novoga spoja samostana s crkvom, odnosno starim krilom samostana, te napose sama transformacija crkve ukazuje na izraziti inženjerski pristup. Uz dugi vremenski raspon gradnje novoga samostana, inženjerski pristup kao da osobito potvrđuje autorstvo nove cjeline ing. Johanna Friedricha von Heissa. Heiss, koji je kao mladi poručnik došao u Osijek 1714., bio je aktivan i početkom 50-ih godina, dostigavši čin inženjerijskog pukovnika, pa možemo pretpostaviti da je mogao ostati autor cijeloga projekta, bez obzira na to je li cjelina već početkom 1730.-ih odmah bila planirana kako je u konačnici izvedeno ili je pak naknadnim novim projektom početkom 50-ih samostan spojen na inventivan način s crkvom, a crkva u skladu s tim novim spojem prilagođena i preuređena.

Kao posve vjerojatni glavni arhitekt te druge faze razvitka franjevačkoga kompleksa, Friedrich Heiss doživio je i njegov dovršetak 1757., a umro je u Osijeku iduće 1758.⁴³ U godini kada je u Osijeku dovršen samostan slavonski franjevci izdvajaju se iz provincije Bosne Srebrene i osnivaju svoju provinciju sv. Ivana Kapistrana.

OSJEČKI CARSKI ARHITEKT I „GOSTUJUĆI“ INŽENJERI I ARHITEKTI

Istodobno s početkom gradnje novoga samostana odvijale su se oko 1730. i radikalne promjene u cijelom neposrednom okruženju franjevačkog kompleksa, a u tim promjenama Heiss je kao glavni carski inženjer u Osijeku morao također biti jedan od glavnih aktera, pa dijelom i pokretača. Preko puta prvoga izgrađenog novog krila samostana izgrađena je iste 1733. - 1734. Velika odnosno Donja oružana (*Unterzeughaus*), tlocrtno pojedinačno najveća građevina u cijeloj TvŔđi s njezina četiri velika krila oko unutrašnjega pravokutnog dvorišta, koje je dvostruko veće od tada tek planiranoga dvorišta budućega samostana. Izgrađena je prema nacrtu peštanskog arhitekta Johanna Höblinga, rodom iz Otobaurena u Bavarskoj, koji je na Budimu projektirao dogradnju kraljevskoga dvora, a kako je to naveo Ive Mažuran tada je i kao „pomoćni inženjer“ u Osijek stigao ponovo i arhitekt Donato d'Allio.⁴⁴

⁴² Za razrješenje dileme da je pri tome u izvedbi dogradnje pristupnog hodnika uz južni zid crkve izvedeno i skraćivanje prostora pretpostavljenih bočnih kapela crkve i njihovo svodenje na oltarne niše (v. bilj. 30), pri čemu su u prizemlju dogradnje mogli biti iskorišteni dijelovi zidova dotadašnjih kapela, treba izvršiti dodatno konzervatorsko istraživanje strukture dogradnje, posebno u prizemnom dijelu.

⁴³ Umro je 29. kolovoza 1758. i vjerojatno pokopan u kripti crkve Sv. Michaela, TATARIN, 2019.,136.

⁴⁴ MAŽURAN, 2000., 94, s pozivom na dokument u HDA Zagreb (Slavonska General-komada, 1933., kut.3, 5/16, 6/12, 9/13.); TURKALJ PODMANICKI, HORVAT-LEVAJ, 2011., 54; D' Allio je preporučio Dvorskom ratnom vijeću Höblingov projekt kao povoljniji od Haissova, HORVAT-LEVAJ, TURKALJ PODMANICKI, 2019., 100.

Također istih godina, 1733. i 1734., neposredno sjeverno kraj franjevačke crkve konačnu formu gradnjom glavnoga zapadnog krila dobila je i zgrada „Male“ ili „Gornje“ oružane (*Obereszeughaus*).⁴⁵ Znatno manja od „Donje“, svojom je reprezentativnom arhitekturom, a osobito skladnim i istaknutim zapadnim pročeljem posve neobična za skladište oružja. Na njezinu mjestu stajao je u srednjem vijeku mali kaštel, četverokutna građevina iz vremena vladavine Korodških,⁴⁶ no potkraj 17. stoljeća od njega više nije bilo traga. Plan i prikazi grada S. de Mesgregnya pokazuju da je na kraju osmanske vlasti to mjesto zauzimala neka istaknuta jednokatnica koja je južnim od svoja tri krila bila postavljena na temelje sjevernoga zida porušene srednjovjekovne crkve (sl. 2). I nova zgrada oružane svojim je južnim od dva kratka dvorišna krila također ostala oslonjena na liniju zida srednjovjekovne crkve (pa nije isključeno da su u dijelu toga krila ostali i tragovi starije građevine). Iako glavnim pročeljem nije bila okrenuta trgu, jer je u to vrijeme na prostoru nekadašnjega srednjovjekovnog trga bila izgrađena velika četverokrnlina prizemna zgrada skladišta za brašno Provijanta (koja je izgorjela 1751.), nova je oružana s pročeljem poput palače na neobični način nasljeđivala i svojom reprezentativnošću naglasila osobit položaj mjesta na kome su se u izrazitom povijesnom diskontinuitetu izmjenjivale posebno važne građevine. Možda je problikovanje te građevine bio jedan od razloga ponovnog dolaska Donata Felicea d'Allia u Osijek.

Kao carski arhitekt osječkoga Slavenskoga generalata, Friedrich von Heiss morao je sudjelovati u praćenju gradnje i te istaknute vojne građevine u svojoj izravnoj nadležnosti, u njezinu usuglašavanju s regulacionom linijom, možda i u odlučivanju o njezinoj reprezentativnosti, te u praćenju gradnje do dovršetka. Kao i u nizu drugih slučajeva, za ključne građevine i komplekse često je bilo argažirano više projekatana. To je svugdje bila uobičajena praksa, pa i u nekim projektima najistaknutijih graditelja toga vremena. Za rješenje središnjega rizalita dvorca nadbiskupa Karla von Schönberga u Würzburgu, glavnom djelu Balthasara Neumanna, pozvan je Lucas von Hildebrandt, arhitekt princa Eugena Savojskog i prema njegovoj dopuni projekta karakterističnim prelomljenim krovštem i osobnim stilom različitim od Neumannova dvorac je dobio svoj konačni izgled s Hildebrandtovim dodatkom na najistaknutijem mjestu. U Osijeku, a i u cijeloj Slavoniji također su tako bili pozivani neki vrlo istaknuti arhitekti, posebno u vezi s carskim gradovima-tvrđavama, ne samo za pojedina rješenja fortifikacijske arhitekture, nego i posebno za neke osobito istaknute vojne ili sakralne građevine.

Heissove ideje i projekte o preuređenju osječkih fortifikacija prema Dravi 1727. i 1728. bitno je dopunio i dodao im neka ingeniozna rješenja glavni projektant fortifikacija princa Eugena Savojskog Nicolas Doxat

45 Kao građevina s dva krila ucertana je na shematskom planu s ucertanim pojedinačnim građevinama u Tvrdi iz 1733., MAŽURAN, 2000., plan na str. 99.
 46 MOAČANIN 2016., VARGA 2010.

de Demoret.⁴⁷ On je na poziv generala Locatellija 1733. dopunio i pristup Vodenim vratima jednom sažetom linetom, pa je i to bio dio radikalnih promjena u izgledu cijeloga sjeveroistočnog dijela utvrđenoga grada, koji je dobio reprezentativniji izgled gradnjom obje oružane i tada još tek dijelom izgrađenim novim franjevačkim kompleksom. Doxat je linetu projektirao uklopivši je pažljivo u linije dograđenoga bastiona sv. Eugena, a drveni mostić na nju preko opkopa na istočnoj strani postavio je točno na sjecištu linija flanke povećanog bastiona i linije koja se preklapa s (tada još starim) pročeljem Vodenih vrata i položajem budućega (!) zvonika franjevačke crkve u pozadini.⁴⁸

Kako je istodobno, iste 1733., projektiran i položaj zvonika franjevačke crkve i linete uz Vodena vrata, očito je da je to projektno rješenje bilo dio koordinacije projekata dvojice inženjera u planiranom baroknom gradu s ovdje jedinim ciljem u postizanju izrazito estetskih vrijednosti ambijenta, pa nije isključeno da je u prijedlogu za položaj zvonika franjevačke crkve sudjelovao i Nicolas Doxat de Demoret.⁴⁹

Kao inženjer Slavenskoga generalata, Fridrich von Heiss je uz povremeno sudjelovanje u projektiranju i gradnji i Tvrđave u Slavenskom Brodu također u jednom svom projektu još iz 1723., s prijedlogom za uspostavljanje dvostrukog reda vojarni na sve četiri strane središnjeg kvadrata tvrđave, dao i prvi prijedlog za način izgradnje planirane tvrđavske crkve na tvrđavskom trgu u središnjem kvadratu.⁵⁰ Njegovo je rješenje bilo logično, premda ne i posve standardno, s postavom crkve jednostavnoga tlocrta s polukružnom apsidom na zapadnoj, a ne istočnoj strani, tako da je pročeljem bila okrenuta prema istoku i prema njoj u osi na istočnoj strani trga omanjoj kući zapovjednika. Kada je dvadeset godina poslije general Ascanio de Guadagni, zapovjednik Slavenskoga generalata, potaknuo gradnju tvrđavske crkve, projektiranje je povjerio Johannu Lucasu von Hildebrandtu, koji je crkvu ingeniozno, posve neočekivano i neuobičajeno postavio u samu središnju točku trga i središte cijele dvostruko simetrične kvadratne tvrđave, projektiravši je zatim kao jedinstveno djelo u povijesti barokne arhitekture uopće.⁵¹

Na izvještajno-projektnom planu Osijeka iz 1733., kao što je to primijetila Margareta Turkalj Podmanicki, a koji je također izradio Johann Friedrich Heiss, ucertan je uz franjevačku crkvu prvi put i njezin zvonik.⁵² Zvonik, koji s tri strane ima masivne zidove, priključen je uz crkvu s njezine sjeverne strane uz svetište do kojega je kroz zvonik otvoren redovnički ulaz u crkvu. Projekt zvonika, dakle, možemo pribrojiti cjelini promjena koje su tih godina pripremljene

47 UZELAC, 2019.

48 UZELAC, 2016. I.

49 Položaj zvonika određen je na mjestu gdje je do tada stajala sakristija, što je podrazumijevalo njezino rušenje. To zasigurno nije bila laka odluka za franjevence pa je autoritet glavnog inženjera svih tvrđava princa Eugena Savojskog ovdje mogao biti presudan.

50 Plan donosi Mirko Marković u MARKOVIĆ, 1994., tabla iza stranice 116.

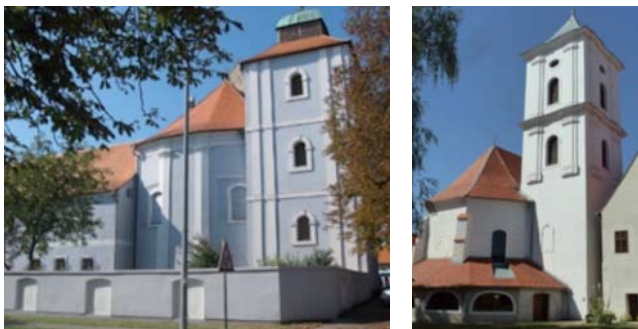
51 UZELAC, 2005.

52 TURKALJ PODMANICKI 2018., bilj. 545, str. 226.

zajedno s početkom gradnje novoga samostana.⁵³

Svojim položajem na sjevernoj strani uz svetište i masivnim kvadratnim tlocrtom, ali i nekim srodnim oblikovnim detaljima, poput načina oblikovanja prozorskih otvora (očuvanih u Osijeku samo kao zazidanih i naznačenih u profilaciji okvira u zoni prizemlja), zvonik podsjeća posebno na zvonik koji je također sa sjeverne strane crkve uz njezino svetište postavljen na sličan način u novoj velikoj franjevačkoj crkvi koja se počela graditi pet godina ranije 1727. u Slavonskom Brodu (sl. 11). Ta naznaka određenih srodnosti samo dodatno osnažuje sugestiju Katarine Horvat-Levaj da nije presmiono zaključiti da je projektant crkve u Brodu bio netko od vrsnih inženjera povezanih s održavanjem brodske tvrđave.⁵⁴ U to vrijeme u Brodu je inženjer bio Claude de Rochet, no njemu je inženjer Heiss bio nadređen, a upravo iste 1727. u Brod je došao i Nicolas Doxat de Demoret, glavni inženjer svih gradova-tvrđava koji je dao ekspertizu i zatim novi projekt za radikalno preoblikovanje brodske Tvrđave, po kome se ona nastavila graditi.

Sl. 11. a.) Zvonik i svetište franjevačke crkve Uzvišenja sv. Križa u Osijeku, b.) Zvonik i svetište franjevačke crkve Sv. Trojstva u Slavonskom Brodu (foto Z. Uzelac)

ŽUPNE CRKVE U SLAVONSKIM TVRĐAVAMA OSIJEK I BROD: ISUSOVAČKA U OSIJEKU I FRANJEVAČKA U BRODU

Kamen temeljac nove crkve u Brodu, čiju je gradnju odobrio provincijski franjevački kapitul u Velikoj godinu dana prije, postavio je 24. lipnja 1727. u ime zapovjednika Slavonije generala O'Dwyera zapovjednik u Brodu Johan Trenk. General O'Dwyer zvao se John Joseph, no kroničar brodske samostana fra Ivan Narančić zove ga „Friderici Odvis“,⁵⁵ dakle imenom inženjera Heissa, očito spojivši dva potpisnika kamena temeljca u odnosu kakav je pet godina kasnije ponovljen i na kamenu temeljcu osječkoga

novog samostana. Kao i u Osijeku, to na isti način i u Brodu vjerojatno dodatno ukazuje na važnu ulogu Johanna Friedricha von Heissa u projektu franjevačke (istovremeno tada i župne) brodske crkve Sv. Trojstva.

Međutim, upravo u to vrijeme 1726. i 1727. zabilježen je dolazak u Brod i istaknutoga bečkog arhitekta talijanskog podrijetla, „Magistra Comacina“ Donata Felicea d'Allia (Scaria Intelvi, 1677. – Beč, 1761.), sljedbenika Jacoba Prandtauera.⁵⁶ Podrijetlom također iz doline Laina d'Intelvi, alpske visinske doline između jezera Como i Lugano uz granicu sa Švicarskom, Donato d'Allio bio je nasljednik generacija vrsnih graditelja iz obitelji iz koje su od 16. stoljeća prema Grazu i Beču mnogi slijedili put prvoga među njima Domenica dell'Allia, prvoga i doživotnoga superintendanta fortifikacija tadašnje slavonske i hrvatske granice, gdje je svojim djelom obilježio početak novovjeke fortifikacijske arhitekture, posebno u Varaždinu, djelujući od 1544. do 1563. Portret Donata Felicea (iz kasnijeg vremena, iz 1752.) naslikao je njegov bliski rođak slikar Carlo Innocenzo Carlone koji je bio glavni slikar dvorca Belvedere princa Eugena Savojskog. On je potjecao iz obitelji slikara i arhitekata iz istog mjesta Scarie u dolini Intelvi, vrlo blisko u više generacija povezane s obitelji d'Allio.

U Slavoniju je Donato Felice d'Allio dospio nakon što je najprije dobio čin kapetana u Budimu 1725., gdje je bio angažiran kao fortifikacijski inženjer na izgradnji oružane, pa je u Slavoniju mogao doći na poziv O'Dwyera, prvo 1726. u Osijek, a zatim i u Brod iste i iduće 1727. godine. Nakon toga je 1728. boravio u Beogradu, gdje je te godine počela gradnja franjevačke crkve koja je također pripadala provinciji Bosni Srebrenoj.⁵⁷

U brodskoj tvrđavi je u vrijeme njegova dolaska počela gradnja Vojarne časnika koja je zatvarala središnji kvadrat s jugoistočne strane,⁵⁸ a pukovnik Johann Trenk zapovjednik u Brodu na tvrđavskom je Hornwerku gradio kuću zapovjednika s vrtom.⁵⁹ No vjerojatnije je da je general O'Dwyer arhitekta Donata d'Allia pozvao i u Osijek i u Brod prvenstveno za pomoć u projektiranju onih novih građevina koje osječki carski inženjer Heisse nije mogao preuzeti u potpunosti, jer je tada bio prezaposlen velikim i ambicioznim novim projektima gradnje prvenstveno fortifikacija uz Dravu, kao i u Brodu (gdje je ing. Claude Rochet poboljšavao, a Nicolas Doxat de Demoret dao je posve nove projekte radikalnog preuređenja i dogradnje

⁵³ Zvonik je, dakako, mogao biti zamišljen i projektiran i samostalno, koju godinu ranije od vremena kada su franjevci dobili zemljište za gradnju novoga samostana, no početak gradnje bio je u korelaciji s početkom gradnje novoga samostana.

⁵⁴ HORVAT-LEVAJ, 2015.

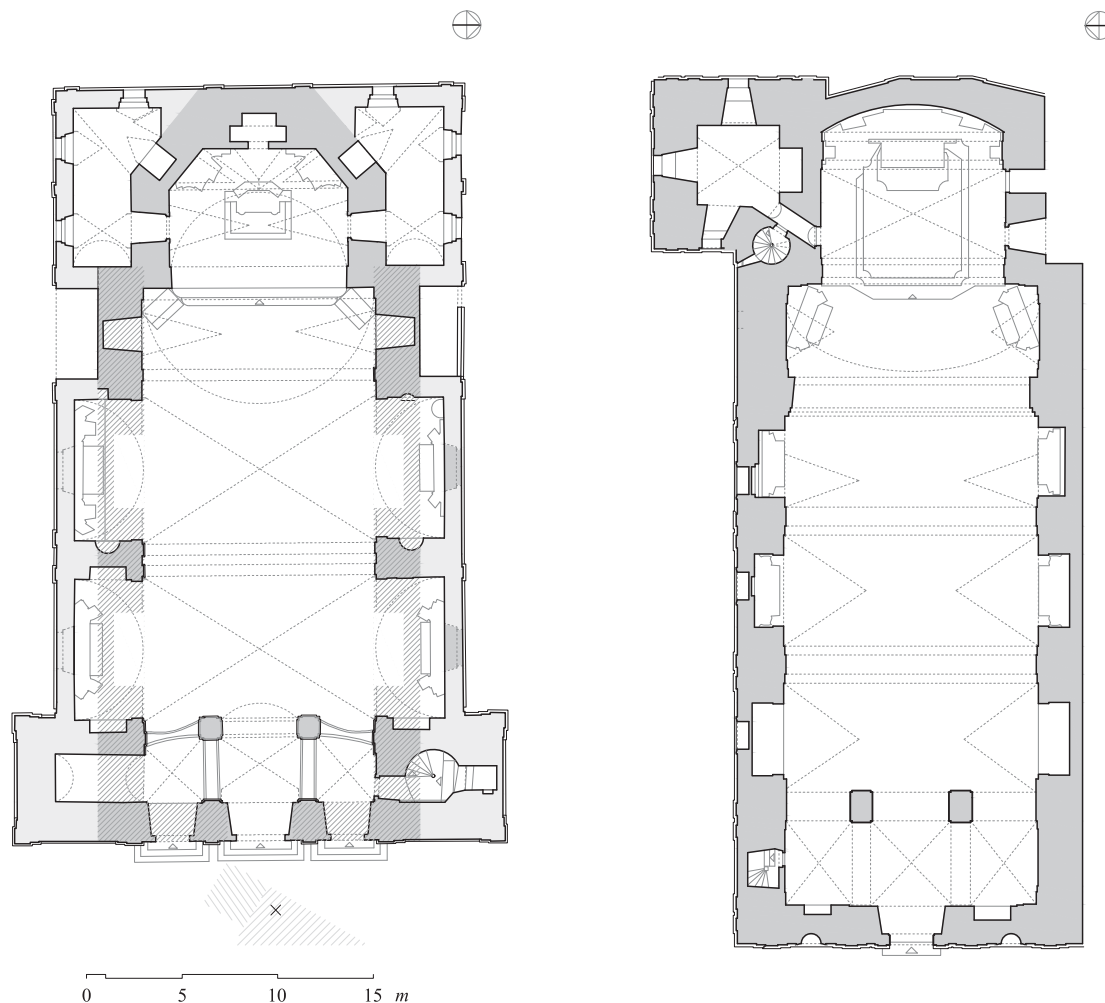
⁵⁵ „Primum lapidem posuit, ide st angularem, ad fundamenta ecclesiae, loco excellentissimi domini generalis Friderici Odvis, illustrissimus dominus liber baro de Trenk, commendans actualis Brodensis“, KRONIKA, 30, 31. Pri tome kroničar fra Ivan Narančić zapisuje da je njega (kroničara) kapitul imenovao za voditelja gradnje pa je čudno da mu tada nije bilo poznato točno ime arhitekta, a ni generala koji je bio zapovjednik Slavonije.

⁵⁶ TURKALJ PODMANICKI, 2018., s pozivom na bilješku MARIA-LUISE STORCH – IRENE RAIFER, Allio, Donato Felice D', internetska stranica Artisti Italiani Austria (ur. Petr Fidler), 2004. https://www.uibk.ac.at/aia/allio_donato%20felice.htm

⁵⁷ U Beogradu je, osim sudjelovanja u gradnji franjevačke crkve, mogao biti angažiran i u gradnji njoj srodne beogradske isusovačke crkve. Obje nove barokne crkve izgrađene su u Dugoj ulici, na dunavskoj strani u glavnom i najvećem novom baroknom gradu-tvrđavi princa Eugena Savojskog. Bile su međusobno srodnih tlocrta kao i u Petrovaradinu, a porušene su ubrzo, već 1739. nakon ponovnog pada i rušenja Beograda. Kamen temeljac beogradske isusovačke crkvi Uznesenja Marijina postavio je 1732. zamjenik zapovjednika Antonottus Botta d'Adorno, a do 1735. bila je uglavnom dovršena, ŠKALAMERA, 1992.

⁵⁸ KLJAJIĆ, 1998.

⁵⁹ UZELAC, 2017.

Sl. 12. a.) Isusovačka župna crkva Sv. Mihaela u Osijeku s pretpostavljenim projektom prve faze gradnje 1725. (tamnije), x – arheološki utvrđen položaj zapadnog minaretskog ugla džamije adaptirane u crkvu koja je bila u funkciji do dovršenja nove crkve.; b.) Franjevačka crkva Sv. Trojstva u Slavonском Brodu, 1727. (Z. Uzelac i arh. L. Bajan IPU)

fortifikacija, pretvorivši dotadašnju kvadratnu tvrđavu u složenu zvjezdastu).

Uz neke druge posebne vojne građevine, poput nove Glavne straže (1728. - 1729.) u Osijeku, Donato d'Allio je svojim iskustvom mogao pomoći najprije na upravo tada započetom projektu vrlo ambiciozno zamišljene nove franjevačke samostanske, ujedno i župne crkve u Brodu. No prije toga mogao je sudjelovati i na njoj arhitektonski vrlo srodnoj novoj isusovačkoj i također župnoj crkvi u Osijeku, u prvoj fazi njezine kasnije izmijenjene arhitekture, dakle na dvije najvažnije nove sakralne građevine u dvije najvažnije carsko-kraljevske tvrđave u Slavoniji. Gradnja osječke crkve započeta je 1725., a u Brodu 1727.

Brodsko crkva Sv. Trojstva, najveća od svih franjevačkih crkvi u Slavoniji, zamišljena je i kao najveća od svih baroknih crkvi u Slavoniji uopće (sl. 12 b). Inženjerski je smjelo koncipirana s idejom da samo njezini masivni zidovi, široki gotovo dva i pol metra, bez drugih potpornja, snagom svoje mase pridržavaju moćni svod koji natkriva izduženu dvoransku lađu proširenu tek plitko s tri para udubljenih i lučno završenih oltarnih niša. Uže svetište završeno je iznutra

segmentno, ali s vanjske strane iluzionira plitki poligonalni završetak (izveden u pomaku zbog usuglašavanja s masom zvonika, sl. 11b).

Projekt brodske crkve kao da je sintetizirao dvije arhitektonske teme koje je do tada uspostavila franjevačka arhitektura provincije Bosne Srebrene u Slavoniji i Srijemu u ideji svojih u osnovi dvoranskih crkava. S jedne strane, to je ideja izduženih dvoranskih lađa ritmiziranih tek naznačenim pilastrima i pojasnicama na svodu, s užim, no ne i nižim svetištem, uspostavljena crkvama u Petrovaradinu, a s druge tema u bočne zidove umetnutih plitkih oltarnih niša. Ona se pojavljuje najprije na franjevačkoj crkvi u Osijeku 1709., gdje su smjelo postavljena dva para niša u tanke zidove crkve, koji ne bi mogli podnijeti zidani svod, pa je on izveden u drvenoj kulisnoj konstrukciji (sl. 8, sl. 10). Nasuprot tome, u Brodu je projektiran monumentalni zidani svod u profilu segmenta polukruga sa susvodnicama nad lađom, gotovo tri metra širok od osječke franjevačke, ali je on smjelo pridržan samo povećanom širinom zidova.

Identična arhitektonska ideja dvije godine ranije, 1725., razvijena je najprije u izvornom projektu nove isusovačke i

istovremeno župne osječke crkve Sv. Mihaela Arhandela (sl. 12, a). Kao što to pokazuje tlocrt zapadnog dijela crkve, s poligonalnim svetištem i dijelom lađe koji je izveden prema prvobitnom projektu, lađa crkve započeta je u posve istoj širini i debljini zidova kao i u Brodu, što upućuje na to da je bila projektirana izvorno također vjerojatno s umetnutim oltarnim nišama. Lađa crkve morala je, međutim, biti zamišljena kraćom nego u Brodu zato što se neposredno pred zapadnim pročeljem nalazila sve do dovršenja i opremanja crkve dotadašnja isusovačka crkva u adaptiranoj Kasimpasinoj džamiji (sl. 12 a, x),⁶⁰ pa je moguće da je lađa bila planirana s dva para oltarnih niša, kao što je to već postojalo u osječkoj franjevačkoj crkvi, odnosno kao što je izmjenom projekta naposljetku izvedeno s dva para bočnih kapela.

Crkve imaju srodna, ali ipak različita poligonalna svetišta, a razlikuju se u načinu na koji su izvedeni svodovi.⁶¹ Svetište osječke crkve vrsta je barokne varijacije poligonalnog tlocrta s kraćim dimenzijama skošenih uglova od začelnog zida svetišta i njegovih bočnih stranica, koje su s njim istih dimenzija, pa djeluje kao svojevrsna sinteza petrovaradinskih pravokutnih svetišta i pravilnoga poligonalnog osječke franjevačke crkve. U tom smislu, zaključak svetišta u Brodu kao da je samo daljnji složeniji nastavak varijacija na istu temu. Uz to, osječka i brodska crkva imaju i jednako riješeno osvjetljenje lađe, kakvo je i na crkvama u Petrovaradinu, s prozorima smještenim iznad vijenca u susvodnicama svoda u osi oltarnih niša.

I zapadno pročelje brodske crkve, a pročelje prve faze crkve osječkih isusovaca nije nam poznato, premda na prvi pogled djeluje posve neobično i originalno, također sadrži uobičajenu varijaciju položaja bočnih niša za skulpture i prozorskih otvora na plošnom pročelju, koje je kao i u Petrovaradinu raščlanjeno visokim redom pilastara. No ono što to pročelje, koje je u zoni zabata ostalo nedovršeno, posve izdvaja neobični je horizontalni vijenac uspostavljen preko lica obaju vanjskih pročelja u njihovoj skladnoj proporcijskoj harmonizaciji zlatnim presjekom, što je efektno ponovljeno u smanjenom mjerilu i na kamenom ulaznom portalu crkve, odajući u cjelini vrsnoga projektanta. Horizontalni vijenac zapravo je produžetak potkrovnog vijenca sa zapadnog pročelja samostanske zgrade spojenog s pročeljem crkve pa je oblikovno to i svojevrsni „prsten“ koji dodatno označava objedinjavanje arhitekture crkve i samostana u jednu projektnu cjelinu.

U kojoj su mjeri ta ili druge oblikovne ili konstruktivne intervencije⁶² brodske franjevačke crkve mogle biti djelo bečkog arhitekta Donata d'Allia koji je u vrijeme početka gradnje crkve bio u Brodu možda će otkriti tek buduće detaljne i cjelovite analize opusa obojice vjerojatnih autora brodske crkve, Johanna Friedricha von Heissa i Donata

Felicea d'Allia.⁶³ Margareta Turkalj Podmanicki s pravom ukazuje na tipološko rješenje brodske crkve „koje pripada talijanskoj graditeljskoj tradiciji, odnosno koje proizlazi iz venecijanske arhitektonske baštine Andrea Palladija inspirirane crkvom Il Redentore čiji su odjeci u Hrvatskoj prisutni na području Istre i Dalmacije“,⁶⁴ što posredno dodatno ukazuje na sudjelovanje d'Allia u njezinu projektu, svakako u vrijeme kada je taj utjecaj u carskoj tvrđavi na Granici mogao doći prvenstveno izravno iz Beča.

Na nastanak arhitektonskog tipa koji posebno karakterizira izrazito povećana debljina zidova od 6 stopa (2,3 m) kao oslonca svoda, koncipiranog najprije gradnjom prve faze župne isusovačke crkve u Osijeku, započete nešto prije dolaska d'Allia, a zatim u cjelini kasnije realiziranog i očuvanog do danas u Brodu, moglo je posebno utjecati i konstrukcijsko iskustvo fortifikacijskog inženjera Fridricha von Heissa na gradnji osječkih i brodskih barutana, specifičnih građevina s moćnim i smjelim svodovima koje nose debeli masivni zidovi. U isto vrijeme, 1727. u Brodu i Osijeku boravio je i Nicolas Doxat de Demoret koji je još 1723. posebno dolazio u Osijek radi inspekcije i prenošenja iskustva iz gradnje osječkih barutana u svoje nove gradnje u Beogradu i Temišvaru, a 1726. je dao neke primjedbe na dvije brodske barutane izgrađene dvije godine prije, posebno na Veliku barutanu u (sjeveroistočnom) bastionu sv. Elizabete. U skladu s tim primjedbama, Heiss je barutanu dovršio 1727. Građevina nadsvedena moćnim bačvastim svodom, nad kojim opekama zidani dio ispunjava podlogu spuštenoga dvoslivnog krova, ima masivne zidove od 1,2 m, na širinu od 5,8 (dužine 19,5), a uz to su im dodani i bočni kontrafori.⁶⁵

Svojevrsnu inženjersku varijaciju ideje uporabe masivnog zida lađe u arhitekturi crkava Heisse je kasnije, možda u projektu 1733., a svakako u realizaciji 1753., zatim izveo napose i u svom projektu preuređenja osječke franjevačke crkve, gdje je u južni zid lađe, proširen do masivne dimenzije, ugradio hodnik i stubište za redovnički prilaz crkvi s kata novoga samostana, no zid iste debljine na sjevernoj strani, kojim bi se omogućilo podizanje zidanoga svoda, više nije bilo moguće izvesti zbog već izgrađenoga zvonika pa je sve do danas preostao na crkvi izvorni drveni svod.

Gradnja crkve u Brodu ubrzo je bila zaustavljena nakon što su zidovi bili podignuti samo do visine od oko dva metra. Nastavljena je izgradnja samostana, a gradnja crkve ponovo je započela tek 1743. u novim okolnostima nakon sklapanja Beogradskog mira, na početku Terezijanskog doba, u vrijeme kada je građenje smjelih svodova postalo opća praksa i u Slavoniji.

Nasuprot tome, u Osijeku je gradnja crkve Sv. Mihaela nastavljena, ali je ubrzo nakon gradnje svetišta i početka gradnje lađe došlo do odustajanja od ideje oslanjanja svoda na jednostavne masivne zidove. Iz Pešte je pozvan

60 MINICHREITER, 1984., 43-107.

61 Konačno rješenje svoda crkve Sv. Mihaela, sa smjelije podignutim svodom, polukružnog presjeka, vjerojatno je dio kasnije razvijenog projekta s oslanjanjem na unutrašnje kontrafore.

62 Posebno projekt neobičnog i jedinstvenog znatno kasnije izvedenog klaustara.

63 Opus Donata Felicea d'Allia, osobito onaj dio koji je arhitekt izveo u svojoj vojnoj službi ni izbliza još nije razjašnjen.

64 TURKALJ PODMANICKI, 2018., 158.

65 KLJAJIĆ, 107-110., 1998.

novi arhitekt Johann Höbling, koji je na preporuku Donata d'Allia dao projekt Donje oružane 1733., iste godine kada je počela i gradnja novoga osječkog franjevačkog samostana, a prema pretpostavci Margarete Turkalj Podmanicki i Katarine Horvat-Levaj i novo rješenje za lađu isusovačke crkve. Lađa je proširena sa po dva para prostranih bočnih kapela umjesto prije planiranih vjerojatnih zidnih oltarnih niša, a nosivost svoda lađe statički je osigurana tzv. unutrašnjim kontraforima. Gradnja svoda i pjevališta prema novom projektu bili su završeni već iduće 1734.⁶⁶

Na pročelju je Höbling dodao dva zvonika (ako oni već nisu bili planirani i u prvom projektu, uz moguće sudjelovanje d'Allia),⁶⁷ no u konačnici, kao treća faza u arhitektonskom razvitku crkve, izvedeno je 1766. njezino sadašnje pročelje sa širim zvonnicima, koji su, kao i cijela crkva u efektnim izvornim bojama pročelja s kontrastima grafizma pojedinih tamnosivih linija na izvorno bijelim pročeljima crkve, zasjali kao osobiti ukras baroknoga grada.⁶⁸ Zvonik franjevačke crkve bio je, međutim, izgrađen dvadeset godina prije i stajao je do tada usamljen kao njegova glavna dominanta među vertikalama, što je ostao visinom i nakon izgradnje dva zvonika župne crkve, sve dok početkom 19. stoljeća nije ostao bez svoje visoke lukovice s dvostrukom lanternom na vrhu tornja.

ZVONIK OSJEČKE FRANJEVAČKE CRKVE I NJEGOVA NESTALA BAROKNA LUKOVICA

Osječke crkve nisu imale zvonike sve do vremena koje je napokon nastupilo tek kada je Mirom u Dresdenu završen rat za austrijsko nasljedstvo s Pruskom 1745. i osigurana konačna stabilizacija vlasti carice Marije Terezije (a šest godina prije toga i sklapanjem mira s Osmanskim Carstvom nakon izgubljenog rata i povratka granice na Savu). Jedino je vojnička kapela Sv. Eleonore na Hornwerku, najstarija od tri nove barokne crkve koje su bile izgrađene u utvrđenom gradu, imala mali tornjić nad pročeljem.⁶⁹ Kada je bila završena nova zgrada Glavne straže uz glavni gradski trg 1728., njezin je tornjić nad pročeljem bio najviša točka u gradu i doista je bio kontrolni toranj s kojega se sa svih strana mogao nadzirati pristup u utvrđeni grad.

Zvonici su se počeli graditi početkom 30-ih godina, čini se u vrijeme kratkotrajnoga zapovjedništva generala Locatellija ili možda i njegova još kratkotrajnijeg prethodnika Johanna Trenka, ali vjerojatno su bili zamišljeni, pa možda i projektirani u sklopu glavnih inicijativa generala O'Dweyra. Njihova je započeta gradnja zaustavljena početkom tragično izgubljenih ratova na kraju vladavine cara Karla VI, najprije s Francuskom, a zatim 1739. i s Osmanskim Carstvom.

66 TURKALJ PODMANICKI, HORVAT-LEVAJ, 2011. I.

67 Karakteristično je da bečka „Schotternkirche“ ima dva zvonika uz pročelje koji su uzdignuti tek malo više od zabata, a pokriveni su bili samo niskim krovnim završecima. Nakon polemika oko njihove „nedovršenosti“ najzad je visoki novi barokni zvonik crkve podignut iza svetišta na mjestu na kojem dominira trgom Freyung, a zvonici iza zapadno pročelje ostali su u izvornoj visini.

68 Sadašnja neodgovarajuća oker-žuta boja pročelja crkve potječe iz 19. stoljeća. Restauratorski je stručno izvornom bijelom bojom i sivim grafizmima profilacija obnovljen samo dio pročelja apside i dio zabata portala na zapadnom pročelju.

69 UZELAC, TURKALJ PODMANICKI, SLABINAC, 2018.

Zvonik franjevačke crkve, projektiran u sklopu preuređenja franjevačkog sklopa, izgrađen je bio nakon 1733. do visine početka krovništa crkve, a onda je njegova gradnja zbog ratova zaustavljena. Bio je podignut na mjestu sakristije pa je nova sakristija uređena u njegovu prizemlju. Nakon što je u cjelini bio dovršen 1746., sakristija je ostala u prizemlju, ali poslije izgradnje ophodnog hodnika oko svetišta i otvaranja ulaza za svećenike kroz zvonik u svetište, 1753. do zvonika je uz crkvu prigradana nova sakristija.

Zvonici isusovačke župne crkve, koji su tada pripadali drugoj fazi gradnje crkve i bili započeti na svojim prvobitnim užim tlocrtima, također su zajedno s pročeljem bili podignuti do visine krovništa. Njihova je gradnja bila dio donacije Guide von Starhemberga za završetak crkve, koju je veliki feldmaršal ostavio za crkvu u gradu pred kojim se davne 1686. istaknuo osobitom hrabrošću, gdje je započela njegova ratna slava i u kojemu je sada već nakon kraja svoje velike i dramatično prelamane karijere u velikoj sjeni princa Eugena Savojskog, kao osamdesetogodišnjak, godinu dana prije smrti, ponovo postao zapovjednik Slavonije.

Teško da od te davne i zaboravljene nedovršenosti dva zvonika isusovačke župne crkve, posvećene zaštitniku ratnika sv. Mihaelu Arhandelu, koji su po sasvim drugom projektu bili izgrađeni tek 1766., a čija je gradnja stala u doba rata koji je označio kraj jedne epohe, može s više simbolike biti obilježena povijest dvojice najvećih u toj epohi, osobitih ratnika i vojskovođa, koji su tako blisko bili vezani za Osijek, Guidobalda von Starhemberga i princa Eugena Savojskog.

Za razliku od toga, gradnja zvonika franjevačke crkve nastavljena je čim je to bilo moguće, pa je završena 1746. Zvonik se pojavio kao prva odlučna vertikala u bastionima utvrđenom gradu, kao svojevrsni prvi znak novoga doba mlade carice Marije Terezije. Možda je za njegovo dovršenje poticaj također dao zapovjednik Slavenskoga generalata general Ascanio de Guadagni, koji je u Brodu potaknuo gradnju tvrđavske crkve Sv. Ane, za koju je angažirao Johanna Lucasa von Hildebrandta, a koja je bila izgrađena već 1743.

Nastavak gradnje zvonika bio je olakšan jer je njegovo podizanje mogao pratiti arhitekt koji ga je i započeo, koji je još i tada bio aktivan, no nastavak gradnje uslijedio je prema sasvim novom projektu. Na to ukazuje razlika između prije podignutoga prvog dijela zvonika, koji je u visini jednog kata dosegnuo strehu krovništa crkve, i desetak godina kasnije izvedenog nastavka. Premda je izvorna žbuka s donjega dijela pročelja odavno izmijenjena, položaj i format okvira zazidanog prozora (srodnog prozorima zvonika franjevačke crkve u Slavenskom Brodu), a osobito njegova izmještenost iz centrirane osi otvora gornjega dijela to još posebno potvrđuju. Visinom svoga zidanog dijela zvonik je usuglašen i istovjetan s dužinom crkve.

Zvonik je mogao od početka u cjelini biti dio projekta Fridricha von Heissa, ali i nekog od „gostujućih“ arhitekata

Sl. 13. a, b) Detalj crteža na cehovskoj diplomi s prikazom Osijeka nakon 1784., bakrorez Christiana Hartwiga, (Muzej Slavonije MSO-P-509, potpis autora, neispunjeno, pogled s juga, na vrhu zvonika franjevačke crkve vidi se oštećen i nagnut križ, cehovska diploma – krojački ceh, Budim 1798. 50 x 39,5 cm; u: Ivanković, Gačina br. 87, str. 38)

Sl. 14. Detalj crteža Osijeka s prikazom Tvrđe Christiana Hartwiga, cehovska diploma, bakropis, kraj 18. st., Muzej Slavonije, MSO-P-517 (u primjerak diplome upisana je godina 1800.)

Sl. 15. Detalj crteža Osijeka s prikazom Tvrđe, bakropis, nepotpisano, radionica Christiana Hartwiga (?). 1798., Muzej Slavonije, MSO-22 68 22, (u primjerak diplome upisana je godina 1820.)

u simbiozi kakva je bila uobičajena. Da osječki dugogodišnji fortifikacijski inženjer, *collonelus rei architectonicae militaris, Architect Cesarei*, nije bio lišen arhitektonskoga estetskog osjećaja svjedočila su neka njegova sigurna, nažalost sada porušena djela, poput Valpovačkih vrata ili Vrata Hornweka. Zvonik franjevačke crkve svakako bi bio kruna njegova opsegom i ukupnom vrijednošću velikog

djela koje je ostavio u Osijeku, gradu u kojemu je ostvario cijelu svoju karijeru i u kojemu je živio do kraja. No razlika u gradnji prizemnih i gornjih djelova zvonika ukazuje na drugu vještu projektantsku ruku.

Uporaba visokog reda preklopljenih pilastara na gornjem dijelu zvonika srodna je oblikovanju pilastara zapadnog pročelja franjevačke crkve u Slavanskom Brodu,

Sl. 16. Prikaz Osijeka s Drave (detalj), crtež nepoznatog autora, nakon 1800. Muzej Slavonije, cehovska diploma – čizmarski ceh, upisano 22. 6. 1820., bakrorez 45 x 38 cm (MSO – P – 1293). Osijek gledan sa sjevera, Ivanković, Gaćina br. 92, str. 38., cehovska diploma - ceh kovača, Osijek 21. 4. 1807., bakrorez, 49 x 40 cm (MSO - P - 9)

Sl. 17. Prikaz Osijeka Franza Antona Wagenschöna iz 1770. s izvornom visokom lukovicom zvonika franjevačke crkve. Detalj Wagenschöno-ve slike na glavnom oltaru osječke župne isusovačke crkve Sv. Mihaela Arhanđela (foto P.Mofardin IPU)

a i neki drugi detalji, poput ovalnih prozora ili sam način odmaknutosti pilastara od ugla, stilski povezuju dvije građevine, pa nije isključeno da je u njegovu projektiranju svoj doprinos, kao i u Brodu, dao Donato Felice d'Allio u vrijeme svoga ponovnog dolaska u Osijek 1733. Stilske srodnosti, prvenstveno vezane za uporabu preklopa pilastara (odmaknutih od ugla), povezuju zvonik i s dvije ključne građevine izgrađene na glavnom trgu, zgradama novoga Generalata i Glavne straže, čiju je gradnju također vodio Heisse, ali koje su vjerojatno također bile djela drugih projektanata.⁷⁰

Nadozidani dio zvonika pokazuje se na pročeljima kao dvoetažna građevina na kojoj su dvije visoke etaže nad prvobitno izgrađenim dijelom (koji je pretpostavljeno bio izgrađen do visine strehe crkve) međusobno razdijeljene profiliranim vijencem i rastvorene po jednim jednakim prozorom u središnjim osima zvonika na sve četiri njegove strane, a iznad prozora gornje etaže postavljen je još i jedan dodatni mali ovalni otvor (sl. 9). Etaže jednakih visina, međutim, izmijenjene su optički postavom udvojenih baroknih preklapljenih pilastara, koji se obratima na razdijelnom i potkrovnom vijencu nadovezuju u vertikalne cjeline, na kraću donju i višu gornju etažu. Obrada pročelja u najdonjem dijelu, nažalost, nije očuvana pa ne znamo kako je izvorno izgledao oblikovni odnos prvotno izgrađenog dijela zvonika i njegov nastavak iznad linije strehe, no odnos visina gornjih etaža određen je međusobnim odnosom visine pilastara. Pri tome je donji dio projektiran u položenom pravokutniku, a gornji u kvadratu, no ta je cjelina baroknim iluzionizmom, koji ukazuje na svu vrsnoću i suptilnost izvornoga projekta, optički izmijenjena postavom pilastara (koji su odmaknuti od ugla prema središnjoj osi sve do blizu prozora), tako da se postiže optički efekt izduženja, zbog čega donja etaža djeluje kao da je kvadratna, a gornja (projektirana u kvadratu) kao - uzdignuti pravokutnik (sl. 9).

Optičkim izduženjem gornje etaže bio je postignut naglašeni uzgon snažne i visoke barokne lukovice kojom

je zvonik franjevačke crkve bio okrunjen. Visina lukovice bila je jednaka objedinjenoj visini obje etaže zvonika (iznad strehe krovista crkve) pa je ona bila ključni i najvažniji dio ukupne arhitekture zvonika. Bila je oblikovana kao složena donjom lukovicom koja je najvjerojatnije imala nešto kraće ugaone stranice svoga oktogonalnog profila od paralelnih stranicama zvonika. Iznad lukovice stajala je lanterna nad kojom se uzdizala druga umanjena lukovica (u širini grla donje lukovice).

No kako to pokazuju svi prikazi zvonika iz 18. stoljeća, i iznad manje lukovice stajala je njezina mala lanterna, što je bio jedini takav poznati primjer baroknog vrha zvonika s dvije lukovice i dvije lanterne u hrvatskoj baroknoj arhitekturi. Arhitektonski skladno oblikovana u snažnim formama zrelog baroka, s ponešto stiješnjim lanternama, bila je ključna za cjelinu arhitekture zvonika. Bila je i prava kruna cijele crkve, kojoj je njezin monumentalni zvonik preokrenuo izvorni skromni izgled u složenu baroknu formu, ali istovremeno i svojevrsna kruna cijeloga grada nad kojim se uzdizala kao njegova najviša točka. Njezin gubitak, nakon što je uklonjena početkom 19. stoljeća i zamijenjena niskim jednostavnim šatorastim krovom, ostavio je zvonik, koji od tada djeluje masivno i nezgrapno, bitno osiromašen i temeljno narušene izvorne arhitekture, što je pogodilo i cijeli ambijent Tvrđe.

Izgled izgubljene lukovice zvonika zabilježen je na crtežima sa sažetim prikazima grada na cehovskim diplomama iz 18. stoljeća, otisnutim u bakropisu. Od pet različito oblikovanih diploma s crtežima Osijeka, koji se čuvaju u Muzeju Slavonije, tri potječu iz 18. stoljeća, od kojih su dva potpisana djela Christiana Hartwiga, a i treći nepotpisani primjer također bi mogao biti djelo iste poznate radionice koja je izrađivala cehovske diplome kao grafičke otiske s dekorativnim okvirima i obaveznim prikazima gradova diljem Monarhije, pa tako i u Slavoniji.⁷¹ Na sva tri crteža Osijek je prikazan s juga, a zvonik franjevačke crkve

70 HORVAT-LEVAJ, TURKALJ PODMANICKI, 2019.

71 UZELAC, 1983.

s njegovom baroknom lukovicom visinska je dominantna (sl. 13 a, b; sl. 14; sl. 15).⁷² Dvije preostale diplome potječu iz 19. st. Na njima je grad prikazan s Drave, a zvonik je tada već ostao bez lukovice, pokriven samo šatorastim krovom. Na starijem prikazu iz 1807., gotovo vinjeti, (sl. 16) na kojoj je nacrtan šatorasti pokrov zvonika na mjestu lukovice, na primjerku diplome u Muzeju Slavonije upisana je godina 1820., a ista godina upisana je i na primjerku diplome iz 1798. (sl. 15.) na kojoj je lukovica zvonika još stajala.

Zanimljivo je da je na najstarijoj diplomi Christian Hartwig nacrtao vrh franjevačkoga zvonika kao oštećen, s nagnutim križem, pa crtež možemo datirati godinom 1784. ili odmah nakon nje, jer je zabilježeno da je u požaru, u kome je 20. veljače te godine izgorjelo skladište iza zgrade Generalata, zbog jakog vjetrova koji je tada puhao „lakše stradao i toranj franjevačke crkve“⁷³ (sl. 13b). Oštećenje lukovice zvonika, međutim, tada nije popravljano te je do kraja stoljeća vrh zvonika već vjerojatno bio u takvom stanju da je na kraju uklonjen i na početku 19. stoljeća zamijenjen provizornom piramidalnom kapom, koja je ostala sve do danas (sl. 1). Zbog okolnosti nakon napoleonovskih ratova više nije bilo ni ekonomskih mogućnosti za njezinu obnovu.

Izgled zvonika franjevačke crkve s dominantnom visokom lukovicom vidljiv je i na izvanrednom prikazu Osijeka na oltarnoj slici glavnog oltara župne isusovačke crkve Sv. Mihaela, koju je 1770. naslikao bečki slikar češkoga podrijetla Franz Xaver Wagenschön (sl. 17). Nad gradom utvrđenim bastionima uzdižu se vertikale župne isusovačke crkve s njezina dva zvonika te zvonik franjevačke crkve koji ih visinom lukovice znatno nadilazi.⁷⁴

Najprecizniji prikaz lukovice zvonika franjevačke crkve, koji gotovo kao da je naslikan prema projektu, očuvan je na slici s prikazom sv. Donata, zaštitnika od oluja i nepogoda, a i zaštitnika Osijeka, ispred Osijeka u oluji s munjama (što je motiv i na Wagenschönovoj slici u isusovačkoj crkvi Sv. Mihaela) (sl. 18, sl. 1). Slika nepoznatog autora čuva se u Muzeju likovnih umjetnosti u Osijeku.⁷⁵ Zahvaljujući tome prikazu, buduća obnova lukovice i vraćanje izvornih vrijednosti zvonika crkve Uzvišenja sv. Križa u skladu s izvornim izgledom posve je moguća (sl. 19).

ZAKLJUČAK

Carski fortifikacijski arhitekti koji su vodili gradnju Osijeka i drugih gradova-tvrđava imali su značajnu ulogu i u projektiranju crkvi i samostana u njima. To je u određenoj mjeri odredilo neke osobitosti, pa i autentičnost razvitka barokne arhitekture u Slavoniji, a napose arhitekturu franjevačkoga reda provincije Bosne Srebrene u prvoj polovici 18. stoljeća, te dijelom i arhitekturu Družbe isusove s crkvama u Osijeku i Petrovaradinu.

72 Nepotpisani crtež nastao je nakon 1783., kada je srušena kapela Sv. Eleonore koja na tome crtežu ne postoji, a to je istodobno i pokazatelj da potpisani crteži potječu prije te godine, jer je na njima kapela prikazana.

73 MAŽURAN, 2000., 107.

74 BRAUN, 2002. Posveti oltara prisustvovao je osobno car Josip II s pratnjom.

75 ROTH, 2020., Osijek, 102. Kult sv. Donata kao zaštitnika od nevremena i požara širili su osobito isusovci, VANINO, 1987., 607-608.

Određujući regulaciju gradskih ulica i trgova, fortifikacijski arhitekti su u cjelovito barokno tkivo, detaljno planirano i organizirano, povezivali i sakralnu arhitekturu, sudjelujući i sami ne samo u projektiranju nego i u pratnji gradnje, koja je redovito trajala godinama. To je bilo moguće jer su u prvoj polovini stoljeća bili trajno nastanjeni u carskim gradovima-tvrđavama, uglavnom kao njihovi građani, gdje su se brinuli ne samo o gradnji fortifikacija, nego i o svim drugim poslovima - od urbanističke regulacije do pojedinačne izgradnje - posebno istaknutih vojnih, ali ponekad i pojedinačnih građanskih kuća.⁷⁶

Franjevačka crkva u Osijeku prvi je i najizrazitiji primjer te inženjerski racionalne arhitekture, krajnje sažete u svojoj jednostavnosti i racionalnosti, koja se posve preklapala s idealima franjevačkoga reda i karakterizirala je arhitekturu obnove svih franjevačkih crkava provincije Bosne Srebrene u prvim desetljećima 18. stoljeća, uz iznimku franjevačke crkve u Petrovaradinu. Njezin najizgledniji projektant, osječki inženjer francuskoga podrijetla, koji je projektirao još dvije umanjene verzije iste arhitektonske ideje, važnu vojničku kapelu na Hornwerku i isusovačku hodočasničku kapelu u Aljmašu, na barokni je način, možda i po uzoru na crkve u Vaubanovim gradovima-tvrđavama Longwy ili Neuf Brisachu, a ovdje u cilju posebnog simboliziranja kršćanske obnove, apsidi crkve dodao „gotičke“, posve nekonstruktivske i isključivo simboličke kontrafore. I sama osnovna koncepcija objedinjenoga prostora s poligonalnim (petosminskim) završetkom možda je bila dijelom i intencionalna „obnoviteljska“ arhitektonska ideja.

Nastala na mjestu na kome je punih pet i pol stoljeća prije slično redukcionistička, još i više asketska redovnička zajednica braće cistercijskih laika izgradila grangijsku crkvu, kasnije župnu, koja se također iskazivala u apstrakciji svoje sažete geometrije, a oko koje je zatim u idućim stoljećima nastao grad, franjevačka je crkva nakon dramatičnih povijesnih prijeloma i za Slavoniju karakterističnog diskontinuiteta, naslijedila i u svojoj arhitekturi dotaknula tu temeljnu ideju – simbolizaciju naslijeđivanja unatoč diskontinuitetu i u skladu s njim.

Kada je početkom tridesetih godina 18. stoljeća crkva radikalno preuređena zbog spoja s novim samostanom u susjednom bloku, inženjerski pristup iznova je dao iznuđeno funkcionalno rješenje, a i njegov slikoviti dio s premosnicama ulice u spoju starog i novog dijela samostana, odnosno novog samostana i crkve. No samo preuređenje crkve oduzelo joj je neke izvorne vrijednosti koje su je odlikovale u arhitektonskoj jednostavnosti i izražajnoj jasnoći prve faze u kojoj je njezina arhitektura izrasla iz neobičnog kombiniranja zadatosti okvira urbanističke regulacije i oslanjanja na zadržane dijelove džamije koja je do tada bila adaptirana za crkvu, odnosno arheološke tragove uz nju.

76 O gradnjama građanskih kuća koje je izveo Caspar Dörck v. TATARIN, 2019.

Zvonik, tada planiran i pažljivo lociran uz svetište u neobično detaljnoj planerskoj koordinaciji s pojedinim odrednicama cjeline urbanog ambijenta, radi primarne orijentacije prema ulazu u grad s rijeke, dovršen je kao posve novo, visinom, ali i bogatstvom arhitekture dominantno tijelo u cjelini arhitekture crkve. Njegovom izgradnjom preokrenut je izvorno asketski izgled nevelike redovničke crkve, a cijeli moćnim bastionima utvrđeni grad dobio je svoju najvišu vertikalnu koju su njegovi brojni ambijenti dobili slikovitu dominantu. Nažalost, ona je rano bila osakaćena uklonjenjem moćne završne lukovice koja je

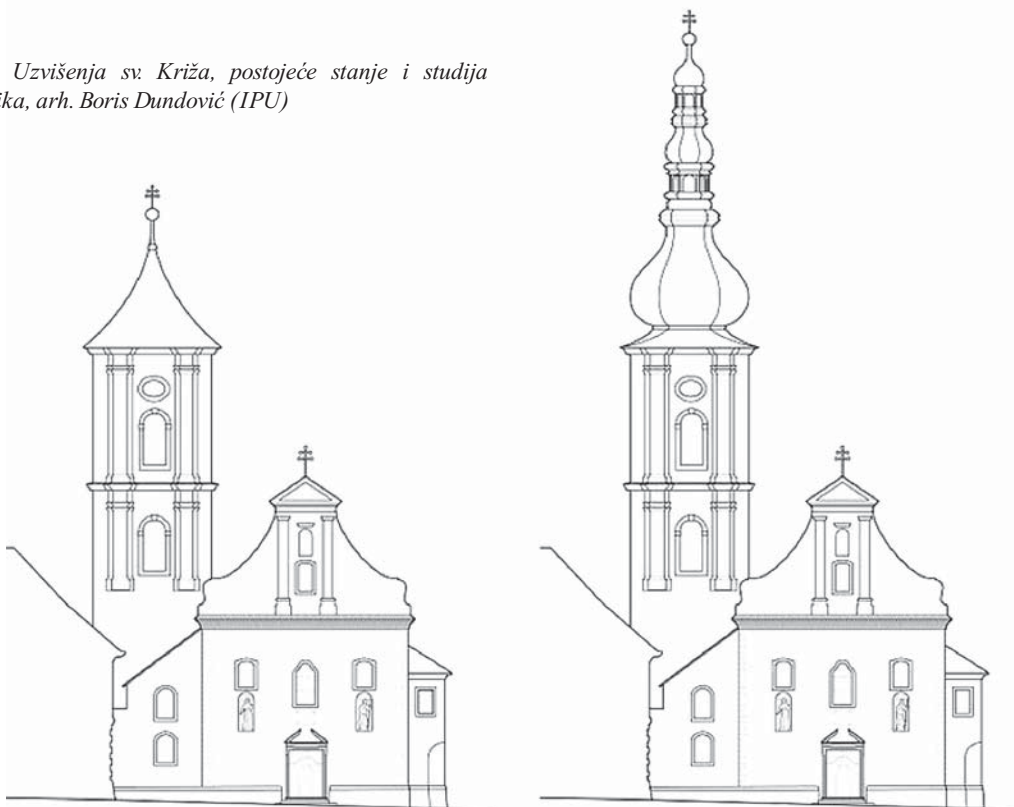
izvorno bila prava kruna nad utvrđenim gradom.

Nasljeđujući i obuhvaćajući svojom arhitekturom bogate povijesne slojeve ključnih diskontinuiteta i preokreta u povijesti mjesta na kome je nastala, franjevačka crkva Uzvišenja sv. Križa osobito vertikalom svoga zvonika, koji je u vrijeme gradnje nesvjesno izrastao iz nekadašnje lađe davno nestale srednjovjekovne crkve, na mjestu tek malo pomaknutom od njezina nekadašnjeg središta, obilježava na osobiti način taj posebni topos Osijeka oko kojega je kao oko neke okosnice obilježene u vremenu – nastao grad.

Sl. 18. Prikaz tvrđave Osijek i lukovice zvonika franjevačke crkve na slici sv. Donata, zaštitnika grada (detalj), nepoznati slikar 18. stoljeća, Osijek, Muzej likovnih umjetnosti.

Sl. 19. Crkva Uzvišenja sv. Križa, postojeće stanje i studija restitucije zvonika, arh. Boris Dundović (IPU)

LITERATURA:

Bösendorfer, Josip 1916., *Diarium sive prothocollum venerabilis conventus s. Crucis Inventae Essekini intra muros ab anno 1686. usque ad annum 1851.* // *Starine JAZU*, 35(1916), str. 1–198.

Barbarić, Mladen. *Majka Božja Judska u Osijeku*, Osijek, 1927.

Bösendorfer, Josip. *Franjevci u Osijeku*, Osijek, 1933.

Švajcer, Oto. 1948., *Jedna zanimljiva slika u tvrđavskoj župnoj crkvi u Osijeku* // *Osječki zbornik* 2/3(1948), str. 252–253.

Paulović, Robert ; Milošević, Miloje. *Samostan sv. Jurja u Petrovaradinu* // *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 3(1959), str. 18–29.

Cvitanović, Đurđica, 1975., *Dokumentaciona građa isusovačke arhitekture u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, // *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 1(1975), str. 291–246.

Milanović-Jović, Olivera. *Grob graditelja Petrovaradinske tvrđave Mihaela de Vamberga*, *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, 6/7(1976), str. 203–204.

Horvat, Anđela. *Tri gotičke franjevačke madone selice*, *Peristil* 20(1977), str. 13–16.

Cvekan, Paškal. *Franjevci u Abinim Našicama*, Našice, 1981.

Horvat, Anđela. 1982., *Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj* // *Barok u Hrvatskoj* / A. Horvat ; R. Matejčić ; K. Prijatelj. Zagreb, 1982.

Cvekan, Paškal. *Velika i njena bogata prošlost*, *Velika*, 1982.

Cvekan, Paškal. *Franjevci u Brodu*, Slavonski Brod, 1984.

Minichreiter, Kornelija. *Dio turskog Osijeka na prostoru Križanićevog trga u svjetlu arheoloških nalaza* // *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad* 3(1984), str. 43–107.

Matoš, Jerko. *Kanonske vizitacije Osijeka u XVIII. stoljeću* // *Vrela i prinosi*, 15(1985), str. 109–115.

Uzelac, Zlatko ; C. Hartwig: *Possaga-Požega* // *Die Handwerkschafafen mit Ortansichten (Beschreibender Katalog der arbeitsattestete wanderser Handwerksgelesen)*: Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart, 1985.

Vukićević-Samaržija, Dijana. *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*, Zagreb, 1986.

Cvekan, Paškal. *Franjevci u Iloku*, Ilok, 1986.

Cvekan, Paškal. *Osječki franjevci*, Osijek, 1987.

Vanino, Miroslav. *Isusovci i Hrvatski narod II*, Zagreb, 1987.

Kronika Franjevačkog samostana u Brodu na Savi I (1706. – 1787.) / priredio Josip Barbarić, uredio p. Egidije Stjepan Biber, Slavonski Brod, 1995.

Škalamera, Željko. *Gdje su isusovci u Beogradu u 18. stoljeću imali svoju rezidenciju, crkvu i gimnaziju* // *Zbornik međunarodnog znanstvenog simpozija Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., str. 441–447.

Marković, Vladimir. *Neopaladijevske jednobrodne crkve 18. stoljeća u sjevernojadranskoj Hrvatskoj* // *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* [Prijatelj zbornik II], 33(1992), str. 425–458.

Marković, Mirko. *Brod, kulturno-povijesna monografija*, Slavonski Brod, 1994.

Hoško, Emanuel. 1995., *Višestoljetno djelovanje franjevaca u Đakovu (1347. – 1806.)*, *Diacovensia* 21/22(1989. – 1990).

Gačina, Sonja ; Ivanković, grgur Marko. *Planovi i vedute Osijeka: katalog izložbe*. Osijek: Muzej Slavonije, 1996.

Srša, Ivan. *Pročelje kuće Streicher u osječkoj Tvrdi* // *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 22/23(1996/1997), str. 153–165.

Uzelac, Zlatko. *Dvorac Gosseau-Sándor-Khuen u Nuštru / The Gosseau – Sándor – Khuen Manor Hause at Nuštar*, *Nuštar Zbornik/ Collected texts*, Zagreb, 1996., str. 127–151.

Kljajić, Josip. *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod, 1998.

Mažuran, Ive. *Grad i Tvrđava Osijek = The Town and the Fortress of Osijek = Die Stadt und die Festung Osijek*, Osijek, 2000.

Gašić, Emerik. *Kratki povijesni pregled biskupija bosansko-đakovačke i srijemske*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2000.

Belaj, Vitomir; Duda, Bonaventura; Hoško, Emanuel. *Zatočenici gesla „Mir i dobro“* // *Mir i dobro, Umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: katalog izložbe*, Zagreb, 2000., str. 11–29.

Hoško, Emanuel. *Franjevačko apostolsko djelovanje u kontinentalnoj Hrvatskoj u prošlosti i sadašnjosti* // *Mir i dobro, Umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: katalog izložbe*, Zagreb, 2000., str. 33–42.

Horvat-Levaj, Katarina. *Barokna franjevačka arhitektura provincije sv. Ladislava i sv. Ivana Kapistranskog* // *Mir i dobro, Umjetničko i kulturno nasljeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: katalog izložbe*, Zagreb, 2000., str. 207–218.

Šuljak, Andrija. *Bosansko-đakovački biskup Nikola Ogramić Olovčić* // *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije* 9(2001), str. 620.

Repanić Braun, Mirjana. *Oltarne slike Franza Xavera Wagenschöna u crkvi Sv. Mihovila u Osijeku* // *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 26(2002., str. 98–108.

- Uzelac, Zlatko. Tvrđavska crkva Sv. Ane Johanna Lucasa von Hildebrandta u Slavonskom Brodu // Radovi Instituta za povijest umjetnosti 28(2004), str. 188–207.
- Bagarić, Marina. Povijest gradnje đakovačkoga sjemeništa, *Diacovensia* 14(2006), str. 707–731.
- Horvat-Levaj, Katarina. Ranobarokno pročelje crkve Sv. Katarine u Zagrebu – nedovršeni projekt s dva zvonika // Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 31(2007), str. 103–104.
- Damjanović, Dragan. Srednjovjekovno-barokna đakovačka katedrala i njezina sudbina // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 40(2008), str. 151–173.
- Skenderović, Robert. Uspostava granica Pečuške biskupije u Slavoniji tijekom prve polovine 18. stoljeća // *Scrinia Slavonica* 9(2009), str. 407–429.
- Zeynep Nevin Yelçe. The making of sultan Süleyman: a study of processes of image-making and reputation management, Submitted to the Institute of Social Sciences in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History, Istanbul: Sabanci University, 2009.
- Szabolcs Varga. Je li 1526. godine postojala utvrda u Osijeku? // *Scrinia Slavonica* 10(2010), str. 567–580.
- Stražemanac, Ivan. Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene 1730. / preveo i priredio Stjepan Sršan, Osijek, 2010.
- Turkalj Podmanicki, Margareta ; Horvat-Levaj, Katarina. Nekadašnja isusovačka crkva Sv. Mihovila u Osijeku u srednjoeuropskom kontekstu = The Former Jesuit Church of St Michael in Osijek in Central European Context // *Peristil*, 54(2011), str. 223–233.
- Horvat-Levaj, Katarina ; Turkalj Podmanicki, Margareta. Župna crkva Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije u Valpovu – podrijetlo arhitektonskog tipa i kontekst // Radovi Instituta za povijest umjetnosti 35(2011)
- Turkalj Podmanicki, Margareta. Prilog istraživanju nekadašnje isusovačke crkve u Osijeku // Zbornik 3. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti, Zagreb, 2012., str.197–200.
- Papić, Iva. Gotika poslije gotike: reformacija, postturska obnova i franjevačka tradicija. *Peristil* 55(2012), str. 13–22.
- Horvat-Levaj, Katarina. Crkva sv. Augustina i franjevački samostan u baroknom razdoblju (17. i 18. stoljeće) – od oslobođenja od Osmanlija do ukidanja franjevačkog samostana // Velika, župna crkva sv. Augustina, Povijesno građevni razvoj i valorizacija, Prijedlog konzervatorskih smjernica, elaborat IPU / Diana Vukičević-Samaržija, Katarina Horvat-Levaj, Davorin Stepinac, Velika, župna crkva sv. Augustina, Povijesno građevni razvoj i valorizacija, Prijedlog konzervatorskih smjernica, Zagreb, 2013.
- Đukanović, Dubravka. Origin of architectural forms of the Petrovaradin St. George's Former Jesuit Church // *Prostor* 22(2014), str. 238–251.
- Ambruš, Marko: Uzelac, Zlatko ; suradnja Alice Gröper Šajber, Goran Vareško. Urbanističko-konzervatorska studija partera javnih prostora osječke Tvrđe s prijedlogom konzervatorskih smjernica, knjiga 1. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2014.
- Uzelac, Zlatko: Ambruš, Marko. Srednjovjekovna osječka župna crkva Sv. Trojstva. // Radovi Instituta za povijest umjetnosti 38(2014).
- Uzelac, Zlatko. Pročelje Vodenih vrata tvrđave Osijek, slavoluk gradiškim i brodskim Graničarima za pobjedu kod Kolina, 18. lipnja 1757. // *Klasicizam u Hrvatskoj: zbornik radova znanstvenog skupa*, Zagreb, 2016., str.167–178.
- Uzelac, Zlatko. Barokna preobrazba srednjovjekovne (orijentalizirane) urbane strukture Osijeka // *Artos: e-časopis za znanost, umjetnost i kulturu* 5(2016)
- Horvat-Levaj, Katarina. Barokna arhitektura, Zagreb, 2016.
- Moačanin, Nenad. Osmanski Osijek: novi pristup // *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 2016
- Turkalj Podmanicki, Margareta. Barokna sakralna arhitektura Đakovačko-osječke nadbiskupije, Zagreb, 2018.
- Uzelac, Zlatko ; Turkalj Podmanicki, Margareta ; Slabinac, Valentina. Vrata Roga (Hornwerk Thor) tvrđave Osijek, valorizacija i projekt prezentacije, *Portal* 9(2018)
- Tatarin, Milovan. Zvijezda baruna Beckersa, sentimentalna povijest Nutarnjega grada, Zagreb: Matica hrvatska, 2019.
- Horvat-Levaj, Katarina ; Turkalj Podmanicki, Margareta. Palača Slavonske general komande u Osijeku, Zagreb–Osijek, 2019.
- Uzelac, Zlatko. Vrhunac razvitka osječkih baroknih fortifikacija, treća projektna faza 1727. – 1731. – doprinos Nicolasa Doxata de Démoreta // *Osječki zbornik* 35(2019), str. 27–46.
- Horvat-Levaj, Katarina ; Turkalj Podmanicki, Margareta. A Symbol of Habsburg Military Power: the Slavonian General Command Palace in Osijek (1723) // *RIHA Journal* 0245 đ 8 June 2020.
- Roth, Ivan. Angelus, sakralna umjetnost iz zbirke XVIII i XIX stoljeća Muzeja likovnih umjetnosti, katalog izložbe, Osijek: Muzej likovnih umjetnosti, 2020.

THE FRANCISCAN CHURCH OF THE EXALTATION OF THE HOLY CROSS IN OSIJEK (1709) AND ITS BELL TOWER (1746), IMPERIAL FORTIFICATION ENGINEERS AND SACRAL ARCHITECTURE IN BAROQUE CITY-FORTRESSES

SUMMARY

Imperial fortification architects who headed the construction of Osijek and other city-fortresses, and in which they took up permanent residence until the middle of the eighteenth century, also played an important role in the design of sacral architecture. Just like in the case of fortification design, they built new churches either individually or in collaboration with prominent “guest” architects from Vienna or Pest, which was then customary. This left its mark in some special characteristics of Baroque architecture in Slavonia, even resulting in its authentic development. This is especially true of the architecture of the Franciscan order in the Province of Bosna Srebrena in the first half of the eighteenth century, and partly also of the architecture of the Society of Jesus with churches in Osijek and Petrovaradin. The churches in Petrovaradin were built at the very end of the seventeenth century, in the year of the Karlowitz Treaty in 1699. They were the first new Baroque churches to be built in the newly acquired territories. The construction in Petrovaradin was aided by a donation from the new King of Poland, Augustus II the Strong, who led the Imperial Army’s unsuccessful campaign in the neighbouring Timisoara eyalet, and their superior quality is probably due to the participation of Vienna architects in the construction, and the participation of Michael de Wamberg, who was in charge of building the new Petrovaradin Fortress. In the first decades of the eighteenth century some simplified architectural elements were accepted, to stylistically refer to the renewal of old medieval Franciscan churches of the Province of Bosna Srebrena, especially on their facades, and this approach is evident on the facade of the new Franciscan Church in Osijek. The Osijek Franciscans began by adapting the smallish mosque of Sultan Suleiman, which stood on the site of the medieval parish church built in the twelfth century as the church of the non-agricultural branch of the Cistercian Abbey of Cikador. The new Franciscan Church on that site was closely connected with the new Baroque street

regulation and was the work of Osijek fortification engineers Jean Petis de la Croix or his predecessor Caspar Dörck, who was at that time heading the construction of Petrovaradin. The design of the church, rational and extremely concise in its simplicity, is a most striking example of this technically rational architecture that eminently reflected the ideals of the Franciscan order. When the church was remodelled in the early 1730s to be connected with a new monastery built on the neighbouring city block, the engineering approach again yielded a functional solution with a bridge across the street separating the monastery from the church and providing access from the monastery to the church sanctuary and choir. The renovation was carried out by the imperial fortification architect Johann Friedrich von Heiss, who spent all his long career in Osijek as the chief engineer of the Slavonian General Command. The church bell tower was begun in 1733, and it was carefully sited next to the church sanctuary so as to coordinate with other accents in the detailed town plan which called for harmony when entering the city through the river gate. It was completed in new historical circumstances at the beginning of the reign of Empress Maria Theresa and according to another design, probably with the participation of the Vienna architect Donato Felice d’Allio or the Pest architect Johann Höbling, who are mentioned as designers of buildings in Osijek and Slavonski Brod. In its mass, but also in the richness of its architecture, the bell tower became the dominant body in the architecture of the church. Its construction overturned the originally ascetic appearance of the small monastic church, and it gave the entire city, fortified with mighty bastions, its highest vertical. Unfortunately, it was substantially altered in the early nineteenth century when the dome that topped it was removed; this can be seen in eighteenth-century views of the city. Heiss’s important architectural oeuvre includes his participation in the design of parish churches in the fortresses of Osijek and Brod (Jesuit in Osijek and

Franciscan in Slavonski Brod). The original floor plans called for a hall church with a narrower polygonal sanctuary (in Osijek, only the sanctuary and part of the nave were built according to the original design), and both churches were conceived on the same architectural idea. The distinctly thicker walls of the churches, into which altar niches were to be inserted along the side walls of the nave, were designed to support the vault of the nave without any other side supports. This bold conception was soon abandoned in

Osijek and the church was completed on a modified design in which side chapels were arranged instead of inserted altar niches, and internal buttresses supported the nave vault. In Slavonski Brod construction was stopped after it began and did not continue until twenty years later, but it was completed following the original idea. The changed project in Osijek as well as participation in both the original projects is also attributed to contributions of visiting architects from Vienna and Pest.